

KS. HENRYK BORCZ – PRZEMYŚL

ARCHIDIECEZJA PRZEMYSKA. ZARYS DZIEJÓW I ORGANIZACJI*

I. Główne etapy dziejów¹

Diecezja przemyska obrządku łacińskiego, podniesiona 25 marca 1992 roku przez pap. Jana Pawła II do rangi metropolii, jest jedną z 39 rzymskokatolickich diecezji funkcjonujących w obecnych granicach Polski². Wśród nich należy do grupy starszych diecezji, utworzonych jeszcze w okresie schyłkowym monarchii piastowskiej. Wprawdzie sama diecezja powołana została do życia formalnie dopiero w pierwszej połowie XIV w. (około 1340), jednakże chrześcijaństwo

---

* Artykuł ten jest poszerzoną wersją referatu wygłoszonego w dniu 11 września 2002 roku, podczas sesji naukowej z okazji 100-lecia Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu.

¹ Naukowe opracowywanie dziejów diecezji przemyskiej rozpoczęło się w zasadzie dopiero w połowie XIX w. Pierwsze rozprawy koncentrowały się na prezentowaniu ważniejszych wydarzeń z życia kolejnych biskupów przemyskich. Tego typu publikacją była praca ks. F. Zachariasiewicza (*Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini*, Wiedeń 1844). Wiele cennych informacji o biskupach przemyskich, a także o niektórych elementach ustrojowych diecezji, przekazał w swoim wydanym w roku 1870 dziele ks. F. Pawłowski (*Premislia sacra sive series et gesta episcoporum r. l. Premisliensium*, Kraków). Z takiej samej perspektywy ukazał diecezję pół wieku później ks. W. Sar-na (*Biskupi przemyscy obrz. łac.*, cz. 1-2, Przemyśl 1903-1910). Kolejną próbą całościowego ujęcia dziejów diecezji jest opracowanie ks. J. Atamana z roku 1961 (*Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1985). Wartość tej pracy pomniejsza brak aparatu naukowego. Inne publikacje o diecezji, które ukazały się drukiem do obecnych czasów, koncentrują się na wybranych zagadnieniach z jej dziejów (obszerną bibliografię prac tego typu zestawil i scharakteryzował H. E. Wyczawski w artykule: *Diecezja przemyska. W 600 rocznicę bulli Grzegorza XI Debitum pastoralis officii z 13 II 1375 roku*, „Studia Theologica Varsaviensia” (dalej: STV), 12 (1974) s. 161-208. Nowsze, ważniejsze publikacje dotyczące historii Kościoła przemyskiego, pominięte tu ze względu na ograniczone ramy artykułu, przywoływane będą w przypisach).

² Do diecezji katolickich należy również Ordynariat Polowy o charakterze personalnym, oraz 2 diecezje greckokatolickie.

zachodnie zakorzeniało się na jej późniejszym terytorium prawdopodobnie już u schyłku X, a na pewno na początku XI stulecia.

1. Początki chrześcijaństwa zachodniego

Pierwsze wpływy chrześcijaństwa na ziemi przemyskiej mogły się zaznaczyć jeszcze w okresie trwającej od ok. połowy X wieku do ok. 988/9-990 dominacji czeskiej nad Śląskiem, ziemią krakowską, oraz ziemiami leżącymi od niej na wschód „aż po Bug i Styr”³. Wśród podległych władzy czeskiej ziem znalazło się wówczas także terytorium plemienne Lędzian, osiadłych nad górnym Bugiem, Sanem (z Przemyślem) i górnym dorzeczem Dniestru (z Haliczem)⁴. Po zorganizowaniu w latach 973-976 biskupstwa praskiego i ołomunieckiego (morawskiego), Kraków i ziemie położone dalej na wschód „aż po Bug i Styr” (a więc i Przemyśl) weszły w obręb diecezji morawskiej⁵. Formalna zależność tych ziem od czeskiej jurysdykcji kościelnej (metropolia salzburska) utrzymała się jeszcze przez kilka lat, również po włączeniu przez Mieszka I w latach 987-988 tych terytoriów do Polski. Zasadniczą zmianę przyniosło dopiero utworzenie w roku 999/1000 metropolii gnieźnieńskiej, rozczłonkowanej na pięć diecezji, obejmującej całe terytorium państwa polskiego. Przemyśl, wraz z sąsiadującymi terytoriami, włączony został wówczas zapewne do świeżo utworzonej diecezji krakowskiej.

Z nowych ośrodków kościelnych prowadzona była od początku XI stulecia misja chrystianizacyjna, popierana wydatnie przez Bolesława Chrobrego. Dotarła ona także do ówczesnych kresów wschodnich monarchii wczesnopiastowskiej, gdzie też w ważniejszych ośrodkach grodowych, wzniesione zostały dla potrzeb kultu pierwsze kościoły (m.in. w Haliczu i Przemyślu). W Przemyślu, na wzgórzu zamkowym, zachowały się do naszych czasów wyraźne ślady takiego kościoła grodowego, zbudowanego przez Chrobrego w pierwszej ćwierci XI wieku.

³ O dominacji czeskiej nad tymi ziemiami zobacz szerzej: H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. 5, Warszawa 1973, s. 563-573, 611-613; G. L a b u d a, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988, s. 322-377; t e n ż e, *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii*, w: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. M. Parczewski, Rzeszów 1996, s. 10-11.

⁴ T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, *Lędzice-Lędzanie-Lachowie*, w: *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 195-209; H. P a s z k i e w i c z, *Powstanie narodu ruskiego*, Kraków 1998, s. 382 przyp. 117 (autor obejmuje pojęciem Lędzan-Lachów również m.in. Bużan i Chorwatów); L a b u d a, *Narodziny*, s. 12-17. Głównymi ośrodkami grodowymi Lędzian były Czerwień i Przemyśl.

⁵ Sprawą otwartą pozostaje zasięg i intensywność podejmowanej wówczas akcji chrystianizacyjnej. Zob. W. A b r a h a m, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Poznań 1962, s. 283-291; Z. S u ł o w s k i, *Diecezja przemyska w średniowieczu*, „Nasza Przyszłość” (dalej: NP), 46 (1976), s. 17; B. K u m o r, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998, s. 92-123; G. L a b u d a, *Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku*, w: *Chryścianizacja Polski południowej*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1994, s. 73-91.

Odkryta na początku lat 60. XX wieku przez archeologa krakowskiego, A. Żakiego, rotunda grodowa, połączona z budowlą książęcą (*palatium*), nawiązuje swoją formą do znanych rotund wczesnopiastowskich z terenu Polski centralnej (m.in. Gniezno, Giecz, Ostrów Lednicki). Pełniła ona funkcje kaplicy pałacowej i kościoła grodowego⁶. Czy istniały w tym czasie kościoły także w innych grodach rozlokowanych na terenie obecnej archidiecezji, tego nie wiemy, chociaż przypuszczenie takie wydaje się bardzo prawdopodobne⁷. Przed kilkudziesięciu laty profesor Stanisław Kętrzyński wysunął hipotezę głoszącą, że w państwie Bolesława Chrobrego († 1025) istniała oprócz Gniezna druga metropolia łacińska ze stolicą w Sandomierzu, zaś Przemyśl miał być stolicą jednej z jej sufraganii. Metropolia ta miała upaść w latach 30. XI stulecia⁸. Natomiast Tadeusz Wojciechowski przypisywał Bolesławowi Śmiałemu († 1081) ufundowanie w Przemyślu biskupstwa łacińskiego, które miało upaść po roku 1092⁹.

Rozwój chrześcijaństwa obrządku łacińskiego na interesującym nas terytorium trwał przynajmniej do końca panowania Bolesława Śmiałego. Destabilizacja monarchii, wywołana utratą władzy przez króla, ułatwiła ekspansję prawosławnych książąt kijowskich na wschodnie kresy państwa polskiego. Już około roku 1087 ziemie te, wraz z Przemyślem, dostały się na długi czas we władanie ruskich książąt Rościsławowiczów. Przemyśl stał się wkrótce siedzibą odrębnego księstwa, przechodząc następnie pod władanie książąt włodzimiersko-halickich. W okresie władztwa ruskiego, które trwało z niewielkimi przerwami przez około 260 lat, doszło do znaczących przeobrażeń etnicznych na tych ziemiach (m.in. w wyniku zasiedlania tych terenów ludnością pochodzenia ruskiego), zaś działalność

---

⁶ A. Ż a k i, *Najstarsze relikty architektoniczne na zamku w Przemyślu, Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych PAN Oddz. w Krakowie. 1960*, Kraków 1963, s. 6-10; E. S o s n o w s k a, *Przegląd badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w latach 1956-1993*, „Rocznik Przemyski”, 29-30 (1993-1994) z. 1, s. 23-42. Kościół – rotundę na zamku przemyskim (połączoną z budowlą książęcą – tzw. palatium) ufundował Bolesław Chrobry na początku XI wieku (1014/1018-1031). Została ona rozebrana zapewne już w XII w.

⁷ W roku 1961 odkryto w Przemyślu drugą rotundę, wzniesioną kilkadziesiąt (?) lat po rotundzie grodowej. Zlokalizowana była u stóp góry zamkowej pod prezbiterium obecnej katedry łacińskiej. Nosiła ona wezwanie (w XIV w.) św. Mikołaja. Dokładny czas jej powstania nie został do dzisiaj precyzyjnie ustalony. W świetle najnowszych, jeszcze nie zakończonych badań, przyjmuje się jej powstanie na okres od około połowy XII do połowy XIII wieku (w przypadku przebudowy schyłek XIII w.). Rotunda św. Mikołaja użytkowana była przez katolików do około roku 1460, kiedy rozebrano ją w trakcie budowy obecnej katedry, wykorzystując ciosy kamienne do wzniesienia prezbiterium nowej świątyni. Zob. A. K u n y s z, *Wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie starego miasta*, „Rocznik Przemyski”, 9 (1961) z. 2, s. 352-363; t e n ż e, *Przemyśl w przedziejach i wczesnym średniowieczu*, Przemyśl 1981, s. 93-97; Z. P i a n o w s k i, M. P r o k s a, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, w: *Dzieje Podkarpacia*, t. 5, Krosno 2001, s. 223-274.

⁸ S. K ę t r z y Ń s k i, *O zaginionej metropolii czasów Bolesława Chrobrego*, w: *Polska X-XI wieku*, Warszawa 1961, s. 289-351.

⁹ T. W o j c i e c h o w s k i, *Szkie historyczne XI wieku*, Warszawa 1970, s. 59-78.

Kościół prawosławny, popieranego przez lokalnych władców, wycisnęła mocne piętno na ich obliczu wyznaniowym¹⁰.

2. Biskupi misyjni

W XII i XIII wieku, wraz z nasileniem się osadnictwa i formowaniem się ośrodków miejskich, oraz rozwojem handlu, liczba katolików na terenach podległych władzy książąt ruskich zaczęła stopniowo wzrastać. Katolicy (rzemieślnicy, kupcy) zamieszkiwali w większej liczbie zapewne głównie w ważniejszych ośrodkach grodowych (miejskich) położonych przy uczęszczanym szlaku handlowym na wschód (do Kijowa i Konstantynopola), jak również na ziemiach sąsiadujących z Polską. Na swój użytek posiadali oni niewątpliwie własne kościoły łacińskie z własnymi duchownymi jako kapelanami, jednakże przez długi czas brak było zupełnie działających tu na stałe biskupów łacińskich¹¹.

Pierwszą znaną inicjatywą w kierunku ustanowienia biskupstwa dla katolików na Rusi była fundacja kolegiaty w Opatowie przez Kazimierza Sprawiedliwego (1177-1194). Władca ten przewidywał ją na przyszłą kapitułę biskupstwa ruskiego¹². Jednakże plany te nie zostały zrealizowane, gdyż pokrzyżowała je rychła śmierć Kazimierza (1194) i sprzymierzonego z nim księcia halickiego Romana (1205).

Po gwałtownej śmierci księcia Romana w roku 1205 pod Zawichostem jego księstwo przez kilkadziesiąt lat było terenem zbrojnej rywalizacji pomiędzy pretendentami do spadku: sąsiednimi książętami ruskimi, Węgrami i Polską. Węgrzy, którzy opanowali wnet księstwo sprowadzili tu własnych duchownych, co w sytuacji braku biskupów wywołało chaos w dziedzinie kościelnej. Liczni duchowni prowadzili wędrowny i często gorszący tryb życia, zaś wiele kościołów zostało opuszczonych przez swoich pasterzy¹³. Relacjonował o tym papie-

¹⁰ Z. Sułowski, *Diecezja przemyska w średniowieczu*, s. 20-22. Prawdopodobnie niedługo przed rokiem 1218 (ok. 1211?) zostało założone w Przemyślu biskupstwo prawosławne. Sprawą otwartą pozostaje kwestia, jak przedstawiało się w tym kontekście historycznym i wyznaniowym stanowisko prawne Kościoła łacińskiego i jego wyznawców, oraz w których ośrodkach zachował on swoją nieprzerwaną ciągłość.

¹¹ H. E. Wycałowski, *Diecezja przemyska*, s. 164. Zdaniem autora, w okresie rządów książąt przyjaźniej usposobionych do katolików, dochodziło do organizowania misyjnej opieki pasterskiej przez biskupów nad mieszkającymi na Rusi katolikami.

¹² J. Szymański, *Kanonicy opatowscy w planach polityki ruskiej z przelomu XII i XIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 56 (1965) s. 388-396.

¹³ Na ziemiach pozostających we władaniu książąt ruskich (głównie zapewne księstwo halickie) funkcjonowały w tym czasie liczne kościoły łacińskie. Potwierdza to jednoznacznie list pap. Grzegorza IX (1227-1241) z roku 1232, pisany m.in. do dominikanina Jakuba, oparty na relacji cłekta na arcybiskupstwo gnieźnieńskie – Pełki, dobrze zorientowanego w sytuacji panującej na tych terenach: „Significante (...) Gnezensi Electo nobis innotuit, quod cum in Ruscia (...) quam plures sint ecclesiae Latinorum, pastorem aliquem non habentes”. *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej: AGZ), t. VII, wyd. X. Liske, Lwów 1878, nr 1.

zowi Grzegorzowi IX (1227-1241) elekt na arcybiskupstwo gnieźnieńskie Pełka (1232-1258), postulując równocześnie potrzebę ustanowienia przez papieża biskupa dla Rusi¹⁴. List spotkał się z odzewem ze strony papieża, który już 12 maja 1232 roku zlecił prowincjałowi dominikanów i wskazanym imiennie braciom tego zakonu, przebywającym w Polsce, zbadać sytuację a także warunków niezbędnych do ustanowienia biskupa dla Rusi. Rezultat zleconej dominikanom przez pap. Grzegorza IX misji wypadł zapewne pozytywnie, skoro jeszcze w tym samym roku 1232 doszło do wyświęcenia pierwszego biskupa misyjnego dla Rusi, prawdopodobnie za zgodą zaprzyjaźnionego z Konradem Mazowieckim księcia Daniela. Został nim Gerard, dziekan grupy kanonickiej przy kościele św. Marcina w Opatowie¹⁵. W przekazach źródłowych nie przechowały się informacje na temat działalności biskupa Gerarda na tym terenie. Jeśli idzie o interesujący nas teren to jeszcze za życia bpa Gerarda († ok. 1256), wnet po roku 1235, miało dojść do założenia w Przemyślu domów (stacji misyjnych) przez dominikanów i franciszkanów¹⁶.

Wnet po zawarciu przez księcia Daniela w roku 1247 unii kościelnej z Rzymem, przybył na Ruś legat papieski Albert arcybiskup Rygi, z zamiarem zorganizowania tu stałej łacińskiej hierarchii kościelnej. Misja ta jednakże nie przyniosła zamierzonego efektu, gdyż Daniel zerwał wkrótce unię, popadając w zależność polityczną od Tatarów¹⁷.

Po opanowaniu ziemi sandomierskiej przez Henryka Brodatego, księcia w roku 1232 nadał klucz opatowski, stanowiący uposażenie Gerarda biskupa misyjnego Rusi, biskupowi lubuskiemu Wawrzyńcowi. Dopóki żył Gerard, biskupi lubuscy nie podejmowali prób wykonywania jurysdykcji kościelnej na Rusi. Dopiero po jego śmierci biskup lubuski Wilhelm zwrócił się do Rzymu z prośbą o zagwarantowanie dawnych uprawnień Lubusza odnośnie do zwierzchności nad katolikami obrządku łacińskiego mieszkającymi na Rusi. W rezultacie ówczesny papież Aleksander IV wydał w roku 1257 bullę, potwierdzającą posiadanie przez biskupów lubuskich takiej jurysdykcji nad łacinnikami na Rusi¹⁸. Ta właśnie bulla stworzyła nową podstawę, na której biskupi lubuscy budowali dalsze swe pretensje i plany.

¹⁴ Tamże; J. K o l e k, *Początki biskupstwa przemyskiego*, NP, 43 (1975) s. 9.

¹⁵ H. B o r c z, *Gerard bp*, w: *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK), t. 5, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, kol. 992. Gerard wyświęcony został przez biskupa misyjnego Prus cystersa Chrystiana.

¹⁶ J. K o l e k, *Początki biskupstwa przemyskiego*, s. 9-10. Nie ma wątpliwości, iż dominikanie już wówczas byli obecni w wielu ośrodkach na Rusi. Potwierdza to fakt, iż właśnie do nich w roku 1232 zwrócił się pap. Grzegorz IX o zbadanie sytuacji w dziedzinie kościelnej na Rusi, w związku postulowanym przez abpa gnieźnieńskiego Pełkę utworzeniem tam biskupstwa, zaś 2 lata później nadał im specjalne przywileje odnośnie słuchania spowiedzi i udzielania abszolucji katolikom mieszkającym na tych ziemiach. Zob. AGZ, t. VII, nr 1 i 2.

¹⁷ W y c z a w s k i, *Diecezja przemyska*, s. 165.

¹⁸ W. A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 195-211; A. G i e y s z t o r, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, NP, 4 (1948) s. 83-102; A. W e i s s, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, w: *Studia Kościelno-Historyczne*, t. 1, Lublin 1977, s. 79-80.

Pierwszym biskupem lubuskim, który osobiście udał się na Ruś był biskup Stefan (1316 /1320/-1345). Przebywał on na Rusi około roku 1319 (a także między 1323 a 1325), gdzie spełniał jurysdykcję biskupią a także, powołując się na rzekomy przywilej papieski, ustanowił biskupem dla katolików Kijowa niemieckiego dominikanina Henryka¹⁹. Biskup Stefan działał w tych stronach niewątpliwie za zgodą miejscowych władców – halickiego Lwa i włodzimierskiego – Andrzeja, związanych porozumieniem z Zakonem Krzyżackim z 1316 roku. Jego celem miała być m.in. budowa niezależnej łacińskiej metropolii na Rusi pod jego przewodnictwem²⁰.

3. Utworzenie biskupstwa w Przemyślu

Po wygaśnięciu w roku 1323 ruskiej dynastii książęcej Romanowiczów objął władzę w księstwie Halicko-Włodzimierskim, wywodzący się z tej linii przez matkę, Bolesław syn Trojdena, władający pod imieniem Jerzego II (po 1323-1340). Władca ten, utrzymujący przyjazne kontakty z Władysławem Łokietkiem, a następnie Kazimierzem Wielkim, z którym zawarł sojusz, popierał wpływy zachodnie i był przychylny katolikom, zamieszkującym w znacznej już wówczas liczbie podległe mu księstwo²¹. Ta jego życzliwa wobec katolików postawa stała się ostatecznie przyczyną rozbudzenia fanatyzmu wśród prawosławnych i otrucia księcia przez bojarów (7 kwietnia 1340 roku), zamordowania jego żony katolickiej oraz pogromu łacinników z jego otoczenia i w księstwie²².

Okres rządów Jerzego II był szczególnie ważny dla dziejów budowy stałych struktur łacińskiej diecezji przemyskiej. Panujący dotąd stan tymczasowości w księstwie halicko-włodzimierskim w dziedzinie kościelno-religijnej niemożliwy był do utrzymania na dłuższą metę. Opieka nad mieszkającymi tu katolikami, sprawowana okazjonalnie tak przez biskupów lubuskich jak też biskupów sąsiednich diecezji polskich, była niewystarczająca²³. W takim kontekście zrodzić się musiał dalekosiężny projekt utworzenia w księstwie biskupstwa łacińskiego. Jego inicjatorem mógł być sam książę Jerzy II, lub ktoś z jego najbliższego katolickiego otoczenia. Wprawdzie nie zachowały się związane z tym dokumenty, lecz

¹⁹ Tamże, s. 82-83. W początkach 1327 roku bp Stefan przedłożył pap. Janowi XXII memoriał, w którym wykazywał, że stolica biskupstwa lubuskiego była niegdyś we Włodzimierzu, zaś on sam przebywał na Rusi, gdzie „chrzczył, bierzmował, obsadzał urzędy kościelne i konsekrował ołtarze”.

²⁰ A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła*, s. 200-203.

²¹ Wychowany był w religii katolickiej a na prawosławie przeszedł dopiero z chwilą przejęcia władzy w księstwie.

²² *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae* (dalej: VMPL), ed. A. Theiner, t. 1, Romae 1860, nr 566; *Monumenta Poloniae Historica*, ed. A. Bielowski, t. 2, Lwów 1872, s. 629 (*Kronika Janka z Czarnkowa*); tamże, s. 860 (*Rocznik Traski*).

²³ We wspomnianym wcześniej memoriale z roku 1327 biskup lubuski Stefan skarżył się pap. Janowi XXII, że sąsiedni biskupi nieprawnie wdzierają się do jego *diecezji* (na Rusi). We i s s, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 82-83.

wśród historyków przyjęła się powszechnie opinia wyrażona jeszcze na początku XX stulecia przez Władysława Abrahama wybitnego znawcę dziejów Kościoła głosząca, że powołanie do życia biskupstwa łańciskiego ze stolicą w Przemyśle miało miejsce jeszcze w czasie rządów księcia Jerzego II, najpóźniej na początku 1340 roku²⁴.

Wybór Przemyśla na stolicę nowego biskupstwa łańciskiego, pierwszego na ziemiach Rusi Czerwonej, nie był przypadkowy. Miasto to szczycące się tradycjami chrześcijaństwa zachodniego, sięgającymi pierwszych Piastów, posiadało wówczas niewątpliwie w swoim okręgu najliczniejszą rzeszę wyznawców obrządku łańciskiego, skupioną zarówno w ośrodkach miejskich, jak też i wiejskich (w tych ostatnich zwłaszcza na terenach na zachód od Sanu). Pierwszym biskupem nowo utworzonej diecezji przemyskiej, zależnej bezpośrednio od Rzymu, został duchowny o imieniu Iwan (Ivanus)²⁵. Prekonizował go zapewne pap. Benedykt XII (1334-1342). Najwcześniejsza informacja o nim zawiera się w bulli prowizyjnej dla jego następcy Mikołaja, wystawionej przez pap. Innocentego VI dn. 18 stycznia 1353 roku. Jest w niej mowa, że Iwan biskup przemyski zmarł „w tamtych stronach”, co nastąpiło zapewne w roku 1351²⁶. Następcą biskupa Iwana w Przemyśle został dominikanin Mikołaj, zwany Rusinem (Nicolaus Rutenus), przeor dominikańskiego klasztoru w Sandomierzu, zapewne wywodzący się z kolonistów Niemców mieszkających w znacznej liczbie na ziemiach ruskich Korony. Jego nominacja na biskupa przemyskiego nastąpiła 14 maja 1352 roku, za życia pap. Klemensa VI († 6 grudnia 1352). Natomiast bullę prowizyjną wydał 18 stycznia 1353 roku jego następcą, pap. Innocenty VI (1352-1362)²⁷. Istniejące dokumenty historyczne nie przekazały informacji o jego działalności na terenie diecezji przemyskiej, chociaż zachowały się drobne szczegóły z jego życia²⁸.

²⁴ Za nominacją pierwszego łańciskiego biskupa dla Przemyśla i fundacją biskupstwa przemyskiego jeszcze za życia księcia Jerzego II († 1340) opowiadają się od dłuższego już czasu liczni historycy badający przeszłość tej diecezji. Zob. A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła*, s. 239; H. F. S c h m i d t, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westschlavischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 636; K w o l e k, *Początki biskupstwa przemyskiego*, s. 11; B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 20 (1970) s. 253-254 (tu również argumenty źródłowe za utworzeniem wówczas biskupstwa); S u ł o w s k i, *Diecezja przemyska w średniowieczu*, s. 26. Z. Kaczmarczyk (*Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja Kościoła, sztuka i nauka*, Poznań 1946, s. 103-104) skłania się do tezy, że biskupstwo łańciskie w Przemyśle stworzone zostało już po oparowaniu ziemi sanockiej i części przemyskiej (1341). H. E. Wyczawski (*Diecezja przemyska*, s. 162) uważa, że raczej nie został wystawiony przez papieża dokument erekcyjny biskupstwa przemyskiego, zaś pierwszy (znany) łańciski biskup przemyski Iwan został mianowany na urząd po 1342 roku.

²⁵ A. W e i s s, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 274-276.

²⁶ VMPL, t. 1, nr 720 s. 543-544. Za faktycznym pobytem i działalnością biskupa Iwana w diecezji przemyskiej przemawia wzmianka, zawarta w papieskiej bulli prowizyjnej dla jego następcy, iż (bp Iwan) zmarł „in partibus illis”.

²⁷ VMPL, t. 1, nr 720, s. 543-544; A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła*, s. 241.

²⁸ J. K w o l e k, *Początki biskupstwa przemyskiego*, s. 12. Bp Mikołaj otrzymał prawdopodobnie

W kwietniu 1340 roku, już po utworzeniu łańcińskiego biskupstwa przemyskiego, został otruty przez bojarów ostatni książę halicko-włodzimierski – Jerzy II. Spokrewniony z nim król Kazimierz Wielki, w myśl porozumień wyszehradzkich z roku 1335 i 1338, zajął pozbawione władcy księstwo²⁹. Po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej na tym terytorium (określanym później jako Ruś Czerwona), król przystąpił do gruntownego porządkowania spraw, w tym także kościelnych. Już w 1349 roku Kazimierz Wielki przedstawił pap. Klemensowi VI plan utworzenia na ziemiach dawnego dziedzictwa Jerzego II metropolii łańcińskiej z 7 biskupstwami sufraganalnymi³⁰. Plan ten ulegał modyfikacjom wraz ze zmieniającą się sytuacją polityczną na nowo nabytych ziemiach. Zmienione propozycje królewskie, przedstawione 17 grudnia 1357 roku pap. Innocentemu VI w Awinionie, przewidywały poddanie przyszłych katedr biskupów łańcińskich na Litwie i Rusi metropoliecie gnieźnieńskiej³¹. Po tej linii szła również kolejna suplika, wysłana do Awinionu w roku 1363, zawierająca prośbę o utworzenie nowego biskupstwa we Lwowie, poddanego arcybiskupowi gnieźnieńskiemu³².

Po pomyślnym zakończeniu w roku 1366 wojny o Wołyń z Lubartem wznowione zostały plany z roku 1349 stworzenia nowej metropolii łańcińskiej na kresach wschodnich Korony. Jeszcze w tym samym roku król ponowił w Awinionie suplikę, postulującą powołanie do życia na Rusi Czerwonej metropolii z 3 biskupstwami sufraganalnymi. Prośba została załatwiona pozytywnie i już w następnym roku (1367) nowo utworzona metropolia posiadała własnego metropolitę w osobie niejakiego Krystyna. Ze względu jednak na podnoszone w Awinionie roszczenia przez biskupów lubuskich do zwierzchnictwa nad katolikami na tym terenie pap. Urban V (1362-1370) nie wystawił bulli erekcyjnej dla nowej metropolii³³. Niezależnie jednak od pojawiających się przeszkód doszło tu w kolejnych latach do obsady kilku stolic biskupich. Poza Przemyślem Stolica Apostolska mianowała biskupów dla: Włodzimierza (1358), Lwowa (1359), Chełma (1359), arcybiskupa dla Halicza (1367) i ponownie dla Włodzimierza (1371)³⁴.

---

nie jako tymczasową dotację biskupstwa opactwo kanoników regularnych w Trzemesznie. W roku 1357 brał udział w synodzie prowincjonalnym w Kaliszu. Zmarł najpóźniej z początkiem stycznia 1375 roku.

²⁹ K a c z m a r c z y k, *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964, s. 40-44.

³⁰ VMPL, t. 1, 702, s. 531-533; K u m o r, *Granice*, ABMK, 19 (1969) s. 318.

³¹ A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła*, s. 226, 367-368. Zgodnie z aktualnymi zasadami polityki królewskiej wczesny biskup przemyski Mikołaj wziął udział w synodzie prowincjonalnym w Kaliszu w roku 1357. Zob. K u m o r, *Granice*, ABMK, 19 (1969) s. 317.

³² W. A b r a h a m, *Początki arcybiskupstwa łańcińskiego we Lwowie*, Lwów 1909, s. 13-15; K a c z m a r c z y k, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, s. 108.

³³ Tamże, s. 262-273; A b r a h a m, *Początki arcybiskupstwa*, s. 14-15. Stolica Apostolska de facto przyjmowała istnienie metropolii halickiej, o czym świadczą dokumenty papieskie z następnym lat. Zob. K u m o r, *Granice*, ABMK, 19 (1969) s. 318.

³⁴ Tamże, s. 315-316.

4. Diecezja w metropolii halickiej (lwowskiej)

Kazimierz Wielki nie zdołał przed swoją śmiercią († 5 listopada 1370) sfinalizować planów stworzenia jednolitej organizacji Kościoła łacińskiego na świeżo nabytych ziemiach. Do ich realizacji doszło kilka lat później, w okresie rządów króla Ludwika Węgierskiego († 1382). Ludwik, dążący do organizowania Rusi jako odrębnego państwa pod swoją władzą, usilnie popierał w Awinionie projekt utworzenia na tym terytorium odrębnej metropolii, tym bardziej, że po śmierci abp. halickiego Krystyna († 1371) wytworzył się zamęt w dziedzinie kościelnej, m.in. w związku ze wznowieniem pretensji biskupów lubuskich. Sprawa uzyskała też poparcie polskiego episkopatu i rządcy Rusi księcia Władysława Opolczyka. W tych okolicznościach, po wcześniejszym zbadaniu stanu faktycznego przez arcybiskupa gnieźnieńskiego i biskupów Krakowa i Płocka (1372)³⁵, papież Grzegorz XI (1370-1378), bullą *Debitum pastoralis officii* z 13 lutego 1375 erygował formalnie metropolię ze stolicą w Haliczu, włączając do niej jako sufraganie istniejące już 3 biskupstwa: w Przemyślu, Włodzimierzu i Chełmie. Równocześnie papież skasował jurysdykcję i wszelkie pretensje prawne biskupów lubuskich do kościołów łacińskich na tych ziemiach³⁶.

Pierwszym metropolitą halickim pap. Grzegorz XI zamianował w roku 1375 Macieja, kanonika jednej z kapituł węgierskich. Natomiast biskupem dla Przemyśla tenże papież wyznaczył 13 kwietnia 1377 roku franciszkanina Eryka z Winsen (1377-1391), pochodzącego z diecezji Luneburg w północnych Niemczech³⁷. Eryk przybył do Przemyśla prawdopodobnie pod koniec 1378 lub na początku 1379 roku³⁸ i tu zamieszkał przy starym, wzniesionym z kamienia, katolickim kościele parafialnym św. Mikołaja. On też ustanowił go kościołem katedralnym i konsekrował p.w. Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela³⁹. Organizacja diecezji, zarówno centralna jak i terytorialna, była w tym czasie jeszcze w załóżkach. Brakowało też stałego uposażenia, niezbędnego do normalnego funkcjonowania centralnych instytucji diecezjalnych (dochody z dziesięciny biskupiej były zbyt skromne w stosunku do wzrastających potrzeb). Stąd też biskupowi Erykowi przypadło nietatwe zadanie budowania podstawowych struktur organizacyjnych diecezji a także zabezpieczenia jej bytu materialnego. Liczba katolików w diecezji w roku 1375 mogła sięgać najwyżej kilkunastu tysięcy. Byli oni przemieszani z ludnością prawosławną ruską, dominującą zwłaszcza

³⁵ VMPL, t. 1, nr 908, s. 675.

³⁶ Tamże, nr 964, s. 713-714; K u m o r, *Granice*, s. 319.

³⁷ Tamże, nr 1006, s. 743; P a w ł o w s k i, *Premislia sacra*, s. 57.

³⁸ Dnia 25 października 1378 roku przebywał jeszcze w Hildesheim, bowiem w tym dniu nadał odpusty dla jednego z kościołów w Brunszwiku.

³⁹ Funkcję parafialnego, po kościele św. Mikołaja, przejął wówczas kościół św. Piotra i Pawła. W tym czasie w Przemyślu poza wymienionymi funkcjonowały jeszcze 2 kościoły zakonne (dominikanów i franciszkanów).

we wschodnich rejonach diecezji. Przemiany demograficzne, a także działalność misyjna, przyczyniały się do wzrostu liczby wiernych⁴⁰. Ponadto w XIV i XV stuleciu, miarę postępów kolonizacji, rozwoju handlu i rzemiosła, napływało na teren diecezji przemyskiej sporo ludności, w tym znaczny odsetek katolickiej⁴¹. W rezultacie tych procesów w połowie XVII wieku diecezja liczyła już około 150 tysięcy wiernych obrządku łacińskiego, zaś w roku 1772 już około 270 tysięcy.

Księża pracujący w diecezji w początkowym okresie wywodzili się przeważnie z sąsiednich diecezji. Wraz z rozwojem sieci szkół parafialnych na większą skalę pojawili się duchowni rekrutujący się z ludności miejscowej (początkowo nauki pobierali oni w szkołach parafialnych, zaś wyższe zdobywali w Akademii krakowskiej, względnie w szkole katedralnej w Przemyślu). Od schyłku XVI szeregi duchowieństwa zasilali licznie absolwenci kolegiów jezuickich Jarosławia, Przemyśla, Krosna i Sambora, zaś od połowy XVII stulecia również kolegium pijarów w Rzeszowie. W roku 1641 pracowało w diecezji 226 księży diecezjalnych. Do roku 1772 liczba księży diecezjalnych przekroczyła 300.

Religijność wiernych przejawiała się w różnorodnych zewnętrznych formach. Dużą popularnością cieszyły bractwa religijne. Najstarszym z nich było Bractwo Kapłańskie Najświętszej Maryi Panny, szerzone już od schyłku XIV stulecia w różnych okręgach (dekanatach) diecezji. Konfraternia ta skupiała głównie duchownych, chociaż w jego praktykach dewocyjnych mogli brać udział również świeccy. W wieku XV-XVIII wielką popularność wśród wiernych zdobyły bractwa: Św. Trójcy, Imienia Jezus, różańcowe NMP, szkaplerzne NMP, dobrej śmierci, św. Anny itp. Do roku 1772 powstało w diecezji około 160 konfraterni (wszystkie zlikwidowały władze austriackie w roku 1784)⁴². Charakter religijny miały także cechy – organizacje zawodowe rzemieślników. Zewnętrznym wyrazem żywej religijności wiernych ze wszystkich warstw społecznych były fundowane licznie na tym terenie już od XIV stulecia klasztory, kaplice mszalne, kaplice prywatne, krzyże i kapliczki, szpitale, przytułki dla biedaków i kalek, prebendy ołtarzowe (altarie), prepozytury parafialne, kolegia duchowieństwa, zapisy na fundacje mszalne i na rzecz kościołów, itp.⁴³ Popularnością cieszyły się pielgrzymki do sanktuariów i kalwarii (już w XV stuleciu kierowały się one poza kraj, m.in. do Rzymu).

Reformacja protestancka w XVI wieku nie ominęła również diecezji przemyskiej, chociaż nie znalazła tu większego odzewu, zwłaszcza wśród niższych

⁴⁰ Zauważyć należy, że jeszcze na początku XV stulecia w okolicach Przemyśla trafiali się poganie!

⁴¹ Górzyste rejony diecezji kolonizowane były przez napływającą ze wschodu prawosławną ludność wołoską.

⁴² H. Borch, *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” (dalej: RTK), 28 (1981) z. 4, s. 77-90.

⁴³ D. M. Synowiec, *Życie religijno-moralne w diecezji przemyskiej w XVII-XVIII w.*, NP, 43 (1975) s. 73-100; T. Śliwa, *Stan religijno-moralny wiernych w diecezji przemyskiej w połowie XVI w.*, RTK, 11 (1964) z. 4, s. 135-155.

warstw społecznych. Na stronę reformacji przeszło kilkadziesiąt rodzin szlacheckich, zaledwie kilku duchownych, niewielka grupa mieszczaństwa i w nielicznych przypadkach chłopci, zmuszeni do tego przez swoich panów. Większość chłopów i mieszczaństwa stosowała bierny opór wobec prób narzucenia im „nowinek” religijnych. Katolikom odebrano siłą w 2. połowie XVI wieku około 20-30 kościołów, a w części z nich utworzony zbory przeważnie protestanckie i kalwińskie⁴⁴. Największe zasługi w zwalczaniu szerzących się nowinek religijnych miał w diecezji biskup Jan Dziaduski (1545-1559). Już przy końcu XVI i na początku XVII wieku odzyskano większość kościołów a dzięki wprowadzanej w życie reformie trydenckiej oraz w dużej mierze działalności jezuitów, w ciągu XVII wieku nastąpiło całkowite cofnięcie reformacji.

Powtarzające się kłęski elementarne oraz obce najazdy wielokrotnie w ciągu dziejów diecezji dziesiątkowały zamieszkującą ją ludność. Szczególnie dramatycznym w dziejach diecezji był wiek XVII i XVIII. W roku 1624 wielki najazd tatarski spustoszył całą diecezję. Wielu ludzi zostało uprowadzonych w jasyr (w tym kilku księży), wielu zostało zamordowanych, sporo wiosek i kościołów spalonych. Nowe dotkliwe zniszczenia dotknęły diecezję w połowie XVII stulecia w czasie wojen kozackich i kilka lat później podczas najazdu szwedzkiego i Rakoczege. Kilkadziesiąt kościołów zostało spalonych a duża część obrabowanych. Zniszczenia, którym towarzyszyły epidemie dziesiątkujące ludność, spowodowały spadek zaludnienia i ogromny kryzys gospodarczy. Sytuacja powtórzyła się jeszcze bardziej tragicznie na początku XVIII stulecia w czasie wojny północnej (przemarsze wojsk, rabunki, epidemie, głód). Większa stabilizacja nastąpiła począwszy od lat 20-tych XVIII stulecia⁴⁵. Na lata 1742-1760 przypadły rządy wybitnego i zasłużonego dla diecezji pasterza bpa W. H. Sierakowskiego.

5. Diecezja w czasie zaborów

W przededniu rozbiorów w roku 1772 diecezja liczyła 177 parafii i kilka filii, ponad 300 księży, około 270 tysięcy wiernych, 2 seminaria duchowne, 2 kolegiaty, 46 klasztorów męskich (z około 400 kapłanami) i 5 klasztorów żeńskich. W następstwie I rozbioru Polski w 1772 roku cała diecezja dostała się pod panowanie austriackie. Spowodowało to poważne konsekwencje w wielu dziedzinach jej życia. Na przełomie XVIII i XIX wieku władze austriackie kilkakrotnie samowolnie zmieniały granice diecezji (w roku 1782, 1786, 1805, 1809 i 1821). W końcowym efekcie tych przeobrażeń przyłączone zostały do diecezji, z dawnej diecezji krakowskiej, parafie w okręgu jasielskim oraz dekanatów głogowskiego,

⁴⁴ T. Śliwa, *Rozwój protestanckiej reformacji w diecezji przemyskiej w XVI wieku*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” (dalej: KDP), 58 (1972) z. 1, s. 16-31, tenże, *Duchowieństwo parafialne diecezji przemyskiej w połowie XVI w.*, RTK, 15 (1968) z. 4, s. 61-86.

⁴⁵ H. Borecz, *Archidiecezja Przemyska – zarys dziejów*, w: *Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 1997. Album*, red. J. Bar, W. Partyka, B. Rajnowski, Przemysł 1997, s. 11-12.

miechocińskiego i rudnickiego. Natomiast w tym samym czasie diecezja utraciła na rzecz diecezji chełmskiej (lubelskiej) kilka parafii w rejonie Krzeszowa oraz kilka w rejonie Lubaczowa i Stryja na rzecz Lwowa. Po przeprowadzonych zmianach diecezja w roku 1829 obejmowała 265 parafii, oraz 9 kapelanii lokalnych i 12 kościołów filialnych w 23 dekanatach, 276 księży diecezjalnych i 57 zakonnych oraz ponad 659 tysięcy katolików obrządku łacińskiego⁴⁶. Od tej pory, aż do roku 1925 granice diecezji pozostały stabilne.

Panujący w Austrii system józefiński, utrzymujący się w zasadzie do połowy XIX wieku spowodował poważne szkody w życiu religijnym diecezji. Ingerencja władz świeckich w życie Kościoła doprowadziła do drastycznego spadku liczby kapłanów (w latach 1795-1805 ubyto aż 152 księży a wyświęcono zaledwie 26), zniesienia większości klasztorów (28 męskich i 3 żeńskie), seminariów duchownych w Przemyślu i Brzozowie (seminarium w Przemyślu reaktywował w roku 1819 biskup Antoni Gołaszewski), kolegiat w Jarosławiu i Brzozowie, kolegiów mansonarzy, bractw itp. Ograniczona została liczba świąt, zredukowano nabożeństwa i obchody, pielgrzymki, ograniczono zakres duszpasterstwa, sparaliżowano przez cenzurę kaznodziejstwo. Ponadto władze dokonały konfiskaty cennych sprzętów i naczyń kościelnych (niekiedy o wielkiej wartości historycznej) oraz zaboru majątku zniesionych klasztorów i instytucji kościelnych. Nawet po oficjalnym zniesieniu systemu w latach 1850-1855 jego ujemne skutki dawały o sobie znać jeszcze przez długi czas. U progu okresu autonomicznego w diecezji dotkliwie dawał się odczuć brak kapłanów. Szczególnie dramatycznie uwidoczniło się to we wschodnich rejonach diecezji, gdzie do niektórych kościołów filialnych czy kaplic kapłan docierał jedynie kilka razy do roku⁴⁷.

Na terytorium objętym granicami diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego zamieszkiwało w roku 1870 łącznie około 1.534.000 mieszkańców⁴⁸. Ich liczba na kilka lat przed II wojną podniosła się do około 2.413.000⁴⁹. Zdecydowana większość ludności, bo około 85%, zamieszkiwała na wsi, w blisko 2000 wiosek i osad, zaś jedynie około 15% w miastach i miasteczkach. Największym miastem diecezji przed II wojną był Przemyśl (52.000 mieszkańców), następnie szybko rozwijający się Borysław (45.000), Drohobycz (ponad 32.000), Rzeszów (blisko 30.000), Jarosław (26.500), Sambor (23.500). Powyżej 10.000 mieszkańców liczyły: Sanok, Krosno, Jaworów, Jasło i Turka. Ludność zamieszkująca terytorium diecezji była zróżnicowana tak pod względem wyznaniowym jak i narodowościowym. Ta sytuacja pociągała za sobą znaczne konsekwencje, zwłaszcza natury duszpasterskiej.

⁴⁶ *Catalogus universi cleri dioeceseosani premisliensis tum saecularis tum regularis anno salutis 1829*, s. 95-6; B. K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 135-170.

⁴⁷ B o r c z, *Archidiecezja Przemyska*, s. 12.

⁴⁸ Obliczono na podstawie Schematyzmu diecezji przemyskiej z roku 1870.

⁴⁹ M. P i r o ż y ń s k i, S. S z c z e ń c h, *Rocznik statystyczny Kościoła katolickiego w Polsce. Rok pierwszy 1937*, Lublin 1938 s.13, 21.

Najlichnieszą grupę wyznaniową na przełomie XIX i XX wieku tworzyli katolicy obrzdku łacińskiego. Byli oni z reguły Polakami a jedynie niewielki odsetek stanowili w niej Niemcy. W roku 1870 mieszkało ich tu ok. 786.000 (51,2 % populacji), natomiast w 1931 już 1.211.000 (50,2 %). Zamieszkiwali oni teren całej diecezji, jednakże większość mieszkańców stanowili w jej zachodnich i środkowych rejonach⁵⁰. Drugą pod względem liczebności grupą na tym terenie byli grekokatolicy, z reguły narodowości ukraińskiej. W roku 1870 mieszkało ich na tym obszarze około 631.000 (41,1 %), zaś w 1931 już 970.000 (40,2 %). Pod względem kościelnym należeli oni do grekokatolickiej diecezji przemyskiej. Jedynie niewielka ich część podlegała utworzonej 10 II 1934 roku Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny ze stolicą w Sanoku (6 z 9 jej dekanatów położonych było na obszarze łacińskiej diecezji przemyskiej). Grekokatolicy stanowili większość we wschodnich i południowo-wschodnich rejonach diecezji. Natomiast nie występowali zupełnie w zachodnich i północnych jej połaciach. Trzecią co do liczebności grupę tworzyli Żydzi. Ich liczba w tym samym okresie wzrosła z ok. 110.000 (7,2 %) do 217.000 (9 %). Zamieszkiwali przeważnie w miastach i tu stanowili częstokroć dominującą grupę mieszkańców. Największym ich skupiskiem był w roku 1921 Przemysł (18 360), Drohobycz (11.830) i Rzeszów (11.360)⁵¹. Największy zaś odsetek mieszkańców pochodzenia żydowskiego posiadały: Dukla (72,5%), Tarnobrzeg (67,7%), Rozwadów (66,3%), Dobromil (61,8%) i Lesko (61,4%). Pozostałe grupy wyznaniowe w tym samym czasie stanowiły niewielki odsetek: w roku 1870 – 0,4 %, zaś w 1931 – 0,6 % populacji. Przed II wojną najlichniesi w tej grupie byli prawosławni (około 9.000), mieszkający niemal wyłącznie w obrębie Łemkowszczyzny (centrum w Tylawie w pow. krośnieńskim)⁵². Pojawili się na tym terenie zasadniczo dopiero w latach 20. i 30. XX wieku, na tle tarć pomiędzy Łemkami unitami o orientacji staroruskiej a przysyłanymi tu księżmi o nastawieniu ukraińskim i nacjonalistycznym.

Grupę liczącą po I wojnie kilka tysięcy osób, stale zmniejszającą się, rozrzuconą po diecezji, tworzyli luteranie (23 zbory i stacje kaznodziejskie) i kalwini (6 zborów), wywodzący się z kolonistów niemieckich osiedlonych w kilkunastu miejscowościach pod koniec XVIII stulecia przez władze austriackie⁵³. Poniżej 2.000 członków zrzeszał Kościół narodowy. Pojawił się on na terenie diecezji po roku 1919. W okresie największego rozwoju posiadał 7 placówek: Tustanowice, Łęki k. Dukli, Bażanówka, Posada Jaćmierska, Jastkowice, Brzoza Królewska i Białobrzegi. Na terenie diecezji istniały także nieliczne grupy zwolenników różnych sekt protestanckich, przeszczepiane na grunt polski przez powracających do kraju emigrantów (Mennonici, Badacze Pisma św., Adwentyści dnia Siódmego, Baptyści, Metodyści itp.).

⁵⁰ Obliczono na podstawie Schematyzmów z lat 1870-1938.

⁵¹ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 109-124.

⁵² T. Śliwa, *Kościół grekokatolicki w Polsce w latach 1918-1939*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1980, s. 149n.

⁵³ J. A t a m a n, *Diecezja przemyska*, s. 10n.

Przemiany polityczne i społeczne, jakie miały miejsce w Galicji w dobie autonomicznej w drugiej połowie XIX wieku⁵⁴, zacofanie gospodarcze i powszechna bieda, a także osłabienie religijności w niektórych kręgach społeczeństwa – to wszystko mobilizowało księży do gorliwszej pracy i zmiany dotychczasowych metod pracy duszpasterskiej. Pierwszym przejawem odnowy duszpasterskiej było wprowadzenie w diecezji na masową skalę bractw trzeźwości, zwalczających ogromną plagę pijaństwa. Ruch abstynencki w diecezji przemyskiej pierwszy zaczął propagować biskup Franciszek Zachariasiewicz (1840-1845). W efekcie już w roku 1845 stowarzyszenia działały w większości parafii, a przeszło 230 tysięcy osób ślubowało całkowitą abstynencję. Ruch ten popierał także biskup Maciej Hirschler (1870-1881), który rozciągnął działalność abstynencką również na dzieci.

Innym znakiem dokonującego się ożywienia religijności było wprowadzenie do liturgii nowych nabożeństw (m.in. majowe, październikowe), praktyk religijnych, upowszechnienie misji i rekolekcji, zaprowadzenie w parafiach bractw religijnych, utworzenie kilkudziesięciu nowych parafii, budowa kościołów i kaplic, założenie szeregu domów zakonnych itp.

Panująca bieda mobilizowała księży do wzmożenia pracy charytatywnej. Ożywiono wówczas dawną instytucję parafialną tzw. „szpitale” – przytuliska dla starców, ubogich i kalek. W rezultacie na początku XX miało je więcej niż 70 parafiach diecezji. Od połowy XIX stulecia pojawiły się instytucje charytatywne nowego typu: zakłady dla sierot i ubogich dzieci, ochronki dla małych dzieci, itp., prowadzone przez żeńskie zgromadzenia zakonne, głównie felicjanki, służeńniczki, serafitki, michalitki itp. Wychowaniem chłopców zajęli się księża michalici i salezjanie. Nowością były organizacje charytatywne zrzeszające świeckich: Stowarzyszenie Pań Miłosierdzia św. Wincentego á Paulo i Towarzystwo Panów św. Wincentego á Paulo.

Już na schyłku XIX stulecia księża podjęli pracę społeczną wśród chłopów, chcąc poprzez budzenie inicjatyw gospodarczych i społecznych, zaradzić biedzie na wsi. W tym celu zakładali organizacje samopomocowo – gospodarcze i oświatowe (kółka rolnicze, kasy oszczędnościowo-pożyczkowe Stefczyka, spółki gospodarcze, mleczarnie, sklepy chrześcijańskie, szkoły zawodowe, czytelnie ludowe, biblioteki parafialne itp.). W miastach, przy poparciu biskupa Łukasza Soleckiego (1881-1900) a następnie Józefa Sebastiana Pelczara (1900-1924), zakładane były pierwsze katolickie związki zawodowe robotników i rzemieślników o charakterze samopomocowym, oraz mieszczańskie stowarzyszenia oświatowo-kulturalne. Wielu księży czynnie angażowało się w życie polityczne kraju⁵⁵.

⁵⁴ I. Ho m o l a, *Organizacja terytorialna i duszpasterska diecezji przemyskiej rzymskokatolickiej w latach 1867-1914*, NP, 43 (1975) s. 237-274.

⁵⁵ H. B o r c z, *Udział duchowieństwa diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w życiu politycznym w XIX i na początku XX stulecia*, w: *Duch Pański posłał mnie. Materiały sympozjum naukowego poświęconego Czcigodnemu Słudze Bożemu księdzu Janowi Balickiemu (14-15. 03. 1998)*, red. A. Szal, Przemysł 1999, s. 97-144.

Wielkie zasługi w uformowaniu nowego typu kapłanów duszpasterzy, ożywieniu duszpasterstwa i życia religijnego wiernych w diecezji położył biskup Józef Sebastian Pelczaroku. Założył on niższe seminarium (Kolegium Marianum) dla kształcenia chłopców – kandydatów do kapłaństwa, zreformował studia i formację alumnów w seminarium, przeprowadził trzy synody diecezjalne, zwoływał coroczne kongregacje dziekanów, zakładał nowe parafie (utworzył 61 samodzielnych placówek duszpasterskich), popierał budowę kościołów i kaplic w rozległych parafiach (w latach 1900-1924 wzniesiono 102 kościoły), w roku 1902 założył Muzeum Diecezjalne. Był też gorącym promotorem pracy społeczno-katolickiej. Jego celem było kształtowanie całego życia społecznego w duchu chrześcijańskim, w myśl encyklik społecznych papieża Leona XIII. Z jego inicjatywy zaprowadzono w diecezji Zjednoczenie Chrześcijańskich Robotników, zależne od centrali w Krakowie⁵⁶.

W roku 1906 biskup Józef S. Pelczar powołał do życia Związek Katolicko-Społeczny, działający w duchu przyszłej Akcji Katolickiej. Związek rozwijał działalność na polu życia katolickiego i pracy społecznej, krzewił zasady katolickie w życiu publicznym i prywatnym, rozwijał działalność społeczno-gospodarczą, bronił interesów narodowych. W dalszej perspektywie miała się przekształcić w stronnictwo ludowo-katolickie. Związek przy końcu 1911 skupiał już około 150 tysięcy członków a wymiernym owocem jego działalności było założenie do tego czasu 101 czytelni ludowych, 93 kółek rolniczych, 99 kas oszczędności, 52 straży pożarnych i 13 ochronek. I wojna osłabiła działalność Związku. Po I wojnie dużą część zadań Związku przejęła Akcja Katolicka⁵⁷.

I wojna światowa (1914-1918) spowodowała wielkie straty wśród ludności diecezji. Dotkliwie były też szkody materialne (m.in. 26 kościołów zostało zniszczonych lub poważnie uszkodzonych), zakłócona została działalność duszpasterską. Wielkie zasługi w niesieniu pomocy ofiarom wojny miał utworzony przez biskupa Józefa S. Pelczara w sierpniu 1914 roku Komitet biskupi do opieki nad biednymi rodzinami (od VI 1915 roku działał jako Delegacja diecezjalna Krakowskiego Księzęco-Biskupiego Komitetu ratunkowego). Posiadał on w każdej parafii diecezji tzw. Delegacje parafialne. Ogólnodiecezjalny zasięg miał też, powołany przez bpa Pelczara na początku 1916 roku, Komitet diecezjalny opieki nad sierotami wojennymi. W 1924 roku objął on opieką wszystkie sieroty przebywające w sierocińcach i więksiżych ochronkach.

⁵⁶ A t a m a n, *Zarys dziejów*, s. 38n.; K. M. K a s p e r k i e w i c z, *Sługa Boży Józef S. Pelczar biskup przemyski ob. lac.*, Rzym 1972, s. 215.

⁵⁷ H. B o r c z, *Kościelno-diecezjalne tło życia i działalności służby Bożego ks. Jana Balickiego (1868-1948)*, w: *Pasterz według Serca Bożego. Materiały sympozjum naukowego poświęconego słudze Bożemu ks. Janowi Balickiemu (10-11 marca 1993)*, red. S. Hareźga, Przemyśl 1993, s. 40-43.

6. W II Rzeczypospolitej

Znaczny zmiany w diecezji nastąpiły w latach rządów biskupów Anatola Nowaka (1924-1933) i Franciszka Bardy (1933-1964). W roku 1925 Stolica Apostolska przeprowadziła reorganizację struktury terytorialnej Kościoła katolickiego w Polsce. Diecezja przemyska utraciła wówczas na rzecz Tarnowa 31 parafii (dekanat biecki, ołpiński i rzepiennicki), zyskała zaś jedną. W wyniku tych przemian liczba parafii i ekspozytur spadła w diecezji do 326, zaś jej terytorium zmniejszyło się do około 21.000 km². W roku 1931 średnio na jedną parafię przypadało około 3530 wiernych. Do wybuchu wojny liczba parafii wzrosła o 30 i znów osiągnęła stan z roku 1925. Podobnie i liczba dekanatów została podniesiona do 35.

W latach 1918-1939 wybudowano w diecezji około 90 kościołów parafialnych. W tym samym okresie wzrosła też liczba kościołów i kaplic dojazdowych. Do roku 1939 liczba księży diecezjalnych wzrosła do 722, zaś przeciętna liczba wiernych przypadająca na jednego księdza diecezjalnego spadła do ok. 1.700. W tym czasie w diecezji działały 33 klasztory męskie ze 148 kapłanami oraz 184 klasztory żeńskie, gromadzące 1.250 sióstr⁵⁸.

Duszpasterstwo parafialne w okresie II Rzeczypospolitej znacznie zostało ożywione i ubogacone. Wprowadzano nowe, nie znane wcześniej, formy pracy parafialnej. Istotne znaczenie duszpasterskie miało zaprowadzenie przez bpa Anatola Nowaka w roku 1930 Akcji Katolickiej (promowanej przez Stolicę Apostolską)⁵⁹. Kiedy w roku 1934 ujednociono w Polsce organizację Akcji Katolickiej wówczas również i w diecezji przemyskiej bp F. Barda przekształcił wchodzące w jej skład stowarzyszenia w Katolickie Stowarzyszenie Mężów, Kobiet, Młodzieży Męskiej i Młodzieży Żeńskiej, a także powołał ich diecezjalne władze. Przy końcu roku 1938 liczba oddziałów w ramach Akcji Katolickiej sięgała 1058. Przy końcu 1937 roku stowarzyszenia Akcji Katolickiej działały w 271 na 353 parafie diecezji. Skupiały one wówczas łącznie przeszło 30.000 osób. Akcja Katolicka do wybuchu wojny w roku 1939 prowadziła wielopłaszczyznową ożywioną działalność. Ważne miejsce zajmowała formacja członków (rekolekcje zamknięte), praca kulturalno-oświatowa i wychowawcza, szkoleniowa, wydawnicza (prasa) itp. Dla potrzeb Akcji Katolickiej założono w roku 1935 w Ujeznej koło Przeworska Katolicki Uniwersytet Ludowy, zaś w roku 1938 w Przemyśle Instytut Wyższej Kultury Religijnej.

Dużym wydarzeniem religijnym w życiu diecezji w tym okresie był Kongres Eucharystyczny urządzony w Przemyśle w czerwcu 1936 roku, który zgromadził kilkadziesiąt tysięcy wiernych z całej diecezji. W roku 1938 biskup Franciszek Barda powołał do istnienia Związek „Caritas” diecezji przemyskiej ob. łac. i nadał

⁵⁸ A. S z a l, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej o. l. w latach 1918-1939*, „Premisla Christiana”, 3 (1989/90) s. 15-266.

⁵⁹ Początkowo w jej skład wchodziło kilka samodzielnych stowarzyszeń: Związek Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej Męskiej i Żeńskiej (zał. w 1919), Liga Katolicka (zał. 1927) i Stowarzyszenie Sług Katolickich (zakładane od końca XIX wieku).

mu statut. W ten sposób dokonała się pełna koordynacja charytatywnych działań w diecezji. Po zakończeniu II wojny działalność Związku została wznowiona. Zakończyło ją przejście „Caritasu” przez władze państwowe w roku 1950.

W roku 1934 biskup Barda zainicjował wydawanie tygodnika diecezjalnego „Rola Katolicka” przeznaczonego dla wiernych⁶⁰. Ukazywał się on aż do wybuchu wojny w roku 1939. Z jego inicjatywy wybudowano w Przemyśle Dom Katolicki.

7. Lata II wojny światowej

Wraz z klęską militarną we wrześniu 1939 roku nastąpił podział terytorium Polski pomiędzy obu agresorów. Terytorium diecezji rozdzieliła na dwie części granica (linia Sanu) pomiędzy strefą okupacyjną sowiecką i niemiecką. W niemieckiej strefie okupacyjnej (mieszkało tam około 900 tysięcy wiernych) rezydował ordynariusz biskup F. Barda, zaś w sowieckiej – (około 200 tysięcy wiernych) – w Przemyśle biskup sufragan Wojciech Tomaka. Stan ten utrzymał się niecałe dwa lata. Wnet po wybuchu w czerwcu 1941 roku wojny niemiecko-sowieckiej cała diecezja, aż do lipca 1944, znalazła się pod okupacją niemiecką i wcielona została do Generalnej Guberni⁶¹. Okupacja brutalnie dotknęła ludność diecezji. Okupanci poddali ją rabunkowej gospodarce i krwawym represjom. Z terenu diecezji kilkanaście tysięcy osób Niemcy wywieźli na roboty przymusowe w głąb Rzeszy. Jeszcze większą ich ilość wywieźli Sowieci na Sybir i do Kazachstanu ze wschodnich obszarów diecezji. Kilkanaście tysięcy osób z terenu diecezji poniosło śmierć w wyniku działań wojennych, w obozach koncentracyjnych, więzieniach i na zsyłce, a także na skutek mordów dokonywanych przez nacjonalistów ukraińskich spod znaku UPA.

Wojna spowodowała poważne przemieszczenia ludności. Na teren diecezji przybyło w pierwszych latach wojny co najmniej 37 tysięcy osób wypędzonych przez Niemców z Poznańskiego, Śląska i Zamojszczyzny a także uchodźcy z Warszawy. Natomiast począwszy od roku 1942 schroniło się tu sukcesywnie co najmniej 140 tysięcy uchodźców z Kresów Wschodnich (w tej liczbie także kilkudziesięciu księży), uciekających przed bestialskimi mordami band UPA.

W latach 1939-1945 duchowieństwo diecezji przemyskiej poniosło dotkliwe straty. Zginęło bądź zostało zamordowanych 35 księży (14 w obozach koncentracyjnych – w tym kilku za ratowanie Żydów, 4 z rąk UPA)⁶². Czasowo aresztowano ponad 90 księży, kilkunastu ukrywało się przed aresztowaniem, kilkadzie-

⁶⁰ Tygodnik wydawany był na bazie lwowskiej „Gazety Kościelnej”.

⁶¹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska w okresie okupacji*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską (1939-1945)*. *Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 172-201.

⁶² S. Zygariowicz, W. Jedynak, *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej z lat 1939-1964*, Przemyśl 2001.

sięciu znalazło się poza granicami kraju. Liczni księża, poza normalną pracą duszpasterską, włączyli się w pracę konspiracyjną, tajne nauczanie, itp.

Praca duszpasterska w latach wojny poddana była różnorodnym ograniczeniom. Zniesione zostały przez obu okupantów niektóre święta, zakazane pieśni i modlitwy, były też przypadki czasowego zamykania kościołów⁶³. Pod okupacją sowiecką władze nałożyły na parafie drakońskie podatki. Wojna zakłóciła też poważnie pracę Wyższego Seminarium Duchownego. Próby kontynuowania jego działalności w Przemyślu, pod sowiecką okupacją, nie powiodły się. Natomiast w roku 1940 udało się, początkowo wbrew zakazowi Niemców, wznowić działalność Seminarium Duchownego w Brzozowie (bez prawa przyjmowania nowych alumnów). Działo tam w niezwykle trudnych warunkach do 1946 roku.

W czasie wojny rozwinęto w ramach parafii szeroką działalność charytatywną, kierowaną na rzesze uchodźców a także cierpiącą biedę ludność miejscową. W tym zakresie parafie współpracowały z różnymi organizacjami charytatywnymi świeckimi, jak Rada Główna Opiekuńcza czy Polski Komitet Opiekuńczy, organizując między innymi kuchnie dla ubogich. Duży wkład wniosły w tym zakresie zakony, zarówno męskie jak i żeńskie.

Diecezja przemyska poniosła w latach wojny także dotkliwe straty materialne. W trakcie działań wojennych zniszczonych zostało w diecezji 13 kościołów, kilkanaście doznało uszkodzeń. W latach 1941-1943 Niemcy skonfiskowali kilkaset dzwonów kościelnych (wg częściowych danych ponad 200) i zrabowali dużą ilość cennych dzieł sztuki. Również Sowieci w latach 1939-1941 zniszczyli cenne księgozbiory biblioteki Seminarium Duchownego i Kapituły przemyskiej, ponadto zrabowali i wywieźli w roku 1940 znaczną część zasobu Archiwum Diecezjalnego⁶⁴.

8. Czasy najnowsze

Z wojny diecezja przemyska wyszła poważnie okrojona terytorialnie. Około 1/3 jej dotychczasowego terytorium znalazła się na ziemiach polskich wcielonych w roku 1945 do Ukrainy sowieckiej (około 7.000 km²). W roku 1939 funkcjonowało tam 5 dekanatów (drohobycki, mościski, rudecki, samborski i wiszneński) z 70 parafiami (646 miejscowości) oraz 70 kościołów parafialnych i oko-

---

⁶³ Na temat sytuacji w diecezji w okresie II wojny światowej powstało szereg opracowań. Niektóre z nich ukazały się drukiem, m.in.: *Kościół katolicki w jasielskiem 1939-1945*, red. M. Matysik i in., Brzozów-Stalowa Wola 1991; *Kościół katolicki w brzozowskiem i sanockiem 1939-1945*, red. F. Adamski i in., Brzozów-Przemyśl 1992; P. Bartnik, J. Koziaż, *Dekanaty leżajski i sokolowski w latach okupacji hitlerowskiej*, Przemyśl 1992.

⁶⁴ Do dziś archidiecezja nie odzyskała m.in. zbioru (ponad 800 tomów) najstarszych metryk parafialnych z w. XVII i XVIII, kilkudziesięciu woluminów Ksiąg Sądowych Wiejskich oraz akt i pergaminów.

ło 100 dojazdowych⁶⁵. W roku 1939 zamieszkiwało ten obszar 197 tysięcy katolików obrządku łańciskiego, wśród których pracowało 130 księży diecezjalnych i 52 zakonnych. W roku 1945 obszar diecezji zmniejszył się do 14 913 km². W roku 1945 ludność polską zmuszono siłą do wyjazdu z terenów włączonych do Ukrainy Sowieckiej. Większość ludności wyjechała wówczas ze swymi duszpasterzami (64) na Ziemię Zachodnie, część osiedliła się w pozostałej przy Polsce części diecezji (druga ekspatriacja miała miejsce w roku 1957). Kościoły, plebanie, budynki parafialne i niemal cała własność kościelna, zostały zrabowane przez władze sowieckie. Około 20 księży pozostało z wiernymi pod okupacją sowiecką. Jednakże nie dane im było pracować w duszpasterstwie, gdyż w najbliższych latach prawie wszystkich aresztowały tamtejsze władze i osadziły w więzieniach lub obozach pracy. Władze Ukrainy sowieckiej zlikwidowały także wszystkie klasztory (7 klasztorów męskich z kościołami – w tym słynne kolegium jezuitów w Chyrowie i około 30 klasztorów żeńskich). Represjom poddano również świeckich katolików⁶⁶.

Na terytorium diecezji jeszcze przez kilka lat po zakończeniu wojny sytuacja była nieustabilizowana. W południowo-wschodnich i wschodnich rejonach diecezji (powiaty: przemyski, jarosławski i sanocki) miały miejsce nieustanne napady band UPA na wioski i miasteczka. Ginęli ludzie, rabowane było mienie, palone były całe wioski. W tej sytuacji bp Franciszek Barda 25 czerwca 1946 roku zwrócił się z dramatycznym apelem do Ministra Obrony Narodowej o skuteczną ochronę życia i mienia gnębionej napadami ludności polskiej⁶⁷. Mocno spóźniona, obiecana przez władze, interwencja przyszła w następnym roku⁶⁸. Działalność band UPA ustała dopiero po przesiedlenie ludności ukraińskiej i łemkowskiej w roku 1947 na Ziemię Odzyskane w ramach „Operacji Wisła”.

Po II wojnie światowej uległa radykalnej zmianie sytuacja społeczno-polityczna, w jakiej przyszło działać Kościołowi. Narzucone przez Sowieców władze komunistyczne rychno przystąpiły do walki z Kościołem. W diecezji przemyskiej represje ze strony władz zapoczątkował mord dokonany przez rzeszowski Urząd Bezpieczeństwa w grudniu 1944 roku, na księdzu ks. Michale Pilipcu wikariuszu w Błażowej. Wkrótce po tym władze aresztowały kilkunastu księży wytaczając im procesy pokazowe. Innych kilkudziesięciu kapłanów musiało się ukrywać poza diecezją. W roku 1950 władze państwowe przejęły diecezjalny

⁶⁵ Od kilku lat wydawana jest pod reakcją profesora Jana K. Ostrowskiego z Krakowa bardzo cenna monografia o kościołach katolickich, które pozostały za wschodnią granicą Polski na terenie obecnej Ukrainy (Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego). Opracowania na temat wielu kresowych kościołów diecezji przemyskiej zawarte są w tomach 3-7 (Kraków 1995-1997).

⁶⁶ B o r c z, *Archidiecezja Przemyska*, s. 16-17.

⁶⁷ AAPrz., Korespondencja biskupa Franciszka Bardy, L. dz. 2508/1946. List bpa Franciszka Bardy do Ministra Obrony Narodowej w sprawie palenia i rabowania wsi polskich w pow. przemyskim, jarosławskim i sanockim przez Ukraińców z dn. 26 VI 1946.

⁶⁸ Tamże, Odpowiedź z Gabinetu Naczelnego Dowódcy Ministra Obrony Narodowej z dn. 2 VII 1946.

„Caritas” wraz z prowadzonymi instytucjami charytatywnymi i z jego majątkiem. Niedługo też zlikwidowały niższe seminarium w Przemyślu. Po roku 1945 władze dokonały konfiskaty kompleksu majątków należących do dóbr stołowych biskupstwa, mienie wielu instytucji kościelnych a także znaczną część majątku parafii (zarówno ziemię jak i lasy, oraz budynki)⁶⁹.

Działalność duszpasterska została po wojnie administracyjnie ograniczona. Zakazane zostało prowadzenie organizacji katolickich, nie mogła wznowić działalności Akcja Katolicka. W tej sytuacji praca duszpasterska ograniczać się musiała do kościoła. Od roku 1952 władze zaczęły pozbawiać księży prawa nauczania i usuwać naukę religii ze szkół (ponownie od roku 1960). Nauczanie przeniesiono wówczas do kościołów lub tworzonych z wielkim trudem punktów katechetycznych. Wielu księży szykanowano w tym czasie za nauczanie „bez zgody władz” (m.in. nakładano wysokie grzywny, konfiskowano mienie osobiste). Na poważne przeszkody natrafiała działalność Seminarium Duchownego. W tych niezwykle trudnych warunkach prowadzona była nieprzerwanie praca duszpasterska. W latach 1945-1964 sfinalizowano budowę, rozpoczętą przed wojną, 8 kościołów, 12 kościołów rozbudowano, od podstaw wybudowano 40 kościołów i kaplic (w tym kilka bez zgody władz). W tym samym czasie przywrócono do kultu 118 kościołów i kaplic pocerkiwnych, opuszczonych po wysiedleniach ludności greckokatolickiej w latach 1945-1946 na Ukrainę i w roku 1947 na Ziemię Odzyskaną⁷⁰. Niektóre z tych cerkwi otrzymała ludność polska, wysiedlona przez władze sowieckie w roku 1945 z Kresów Wschodnich. Ważnym wydarzeniem duszpasterskim w życiu diecezji był zwołany przez bpa Franciszka Bardę w roku 1955 w Przemyślu Synod diecezjalny, w którym brało udział 120 księży (w tym 10 zakonnych)⁷¹.

W latach 50. XX stulecia wszczęto procesy beatyfikacyjne 5 duchownych z diecezji przemyskiej: franciszkanina o. Wenantego Katarzyńca z Kalwarii Paclawskiej, ks. biskupa Józefa Sebastiana Pelczara, ks. Bronisława Markiewicza, założyciela księży michalitów i sióstr michalitek w Miejscu Piastowym, ks. Jana Balickiego, profesora Seminarium Duchownego w Przemyślu i ks. Augusta Czartoryskiego.

W roku 1965 diecezja otrzymała nowego pasterza w osobie bpa Ignacego Tokarczuka. Pełnił on swój urząd do 17 kwietnia 1993 roku. W okresie jego rządów została poważnie rozbudowana sieć parafialna (ponad 220 nowych parafii), wybudowano około 200 kościołów parafialnych i około 170 filialnych⁷². Przy końcu jego rządów (1990 roku) diecezja liczyła około 1 500 000 mieszkańców, 595 parafii i 13 rektoratów w 55 dekanatach, 1 287 księży diecezjalnych i 243 zakonnych. W tym czasie było w diecezji 595 kościołów parafialnych i 354 filialne. Do

⁶⁹ B o r c z, *Archidiecezja Przemyska*, s. 17.

⁷⁰ A. N a ł ę c z, *Cerkwie greckokatolickie w Diecezji Przemyskiej po roku 1945*, Przemyśl 1988.

⁷¹ Synod diecezji przemyskiej odprawiony 13 i 14 IV 1955 roku w Przemyślu, Przemyśl 1957.

⁷² J. B a r, A. S z a l, *Nowe kościoły diecezji przemyskiej w jej dawnych granicach powstałe w latach 1966-1992*, Przemyśl 1993.

ważniejszych wydarzeń duszpasterskich tego okresu należały: Wielka Nowenna i obchody Milenium Chrztu Polski, oraz Peregrynacja kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej⁷³. W czerwcu 1991 roku miała miejsce historyczna wizyta Ojca św. Jana Pawła II w diecezji (w Rzeszowie i Przemyśle), podczas której papież beatyfikował dawnego biskupa przemyskiego Józefa Sebastiana Pelczara.

25 marca 1992 roku Ojciec Święty Jan Paweł II bullą „Totus Tuus Poloniae Populus” dokonał reorganizacji polskich diecezji, ustanawiając między innymi nową metropolię przemyską. W jej skład weszła archidiecezja przemyska oraz nowo utworzone diecezje rzeszowska i zamojsko-lubaczowska. W wyniku zmiany granic diecezji 21 dekanatów i ponad 220 parafii odłączonych zostało od Przemyśla i wcielonych do diecezji sandomierskiej oraz do nowo utworzonej diecezji rzeszowskiej. Do diecezji tych przeszło też około 500 księży diecezjalnych i blisko 100 zakonnych. Pierwszym metropolitą przemyskim został mianowany abp Ignacy Tokarczuk. Po jego przejściu na emeryturę (kierował diecezją blisko 27 lat), papież powołał 17 kwietnia 1993 roku na stolicę przemyską arcybiskupa Józefa Michalika, dotychczasowego biskupa zielonogórsko-gorzowskiego, który jest w kolejności 68 biskupem ordynariuszem przemyskim. W pasterzowaniu archidiecezji wspomagają go biskupi pomocniczy Stefan Moskwa i Adam Szal⁷⁴.

Archidiecezja od roku 1994 posiada własny tygodnik „Niedziela Przemyska”, będący dodatkiem do ogólnopolskiej „Niedzieli”⁷⁵. W archidiecezji działa też Wydawnictwo Archidiecezjalne, publikujące książki i materiały pomocnicze dla duszpasterstwa parafialnego.

W ostatnich kilku latach beatyfikowanych zostało kilku duchownych wywodzących się z diecezji przemyskiej: pierwszy z nich to ordynariusz przemyski – bp Józef Sebastian Pelczar (1900-1924), beatyfikowany przez Ojca Świętego Jana Pawła II w Rzeszowie i w Przemyśle (2 czerwca 1991 roku), św. Jan z Dukli, kanonizowany w Krośnie 10 czerwca 1997 roku, oraz bł. ks. Jan Balicki⁷⁶, beatyfikowany w Krakowie 18 sierpnia 2002 roku.

Obecne⁷⁷ terytorium archidiecezji to około 9 750 km². Jej terytorium podzielone jest na 37 dekanatów, w których mieszka około 812 000 katolików obrządku łacińskiego w 384 parafiach (356 obsługiwanych przez księży diecezjalnych i 28 zakonnych). Ponadto funkcjonuje tu 6 rektoratów. Wierni mieszkają w większości w parafiach wiejskich, a do ich dyspozycji jest blisko 600 kościołów i kaplic. Archidiecezja ma 890 kapłanów diecezjalnych (z tego w diecezji przeby-

⁷³ Peregrynacja odbywała się w diecezji w symbolach świcy i ram, gdyż sam obraz aresztowany był wtedy przez władze komunistyczne.

⁷⁴ W Przemyśle mieszkają dwaj biskupi seniorzy: abp Ignacy Tokarczuk oraz bp Bolesław Łukasz Taborski.

⁷⁵ Pierwszym redaktorem „Niedzieli przemyskiej” był obecny biskup pomocniczy ks. Adam Szal. Jego następcą został w roku 1996 ks. Zbigniew Suchy.

⁷⁶ Pasterz według Serca Bożego. Materiały sympozjum naukowego poświęconego służbie Bożemu ks. Janowi Balickiemu (10-11 marca 1993), red. S. Haręzga, Przemyśl 1993.

⁷⁷ Dane Kurii Metropolitalnej Przemyskiej z końca XI 2002.

wa 782 księży). W archidiecezji pracuje ponadto 178 kapłanów zakonnych i 46 braci, oraz ok. 1190 siostr zakonnych w 120 domach. W katechizacji zajętych jest 58 księży diecezjalnych, 65 zakonnych, 120 siostr zakonnych i 176 katechetów świeckich.

II. Urząd biskupa diecezjalnego

1. Biskupi ordynariusze

Diecezja przemyska od chwili powstania do obecnego czasu miała 68 biskupów ordynariuszów. Spośród nich pierwsi trzej powołani zostali na urząd przez Stolicę Apostolską: bp Iwan (ok. 1340), Mikołaj (1352) i Eryk z Winsen (1377), zaś następnych dwóch wybrała kapituła katedralna: bp Maciej (1392) i bp Janusz z Lubienia (1420). Począwszy od bpa Piotra z Chrzastowa (1436) aż do bpa Józefa S. Pelczara (1900) wszyscy kolejni ordynariusze przemyscy wyznaczani byli przez króla (od rozbiorów cesarza) a następnie zatwierdzani przez papieża. Nominacja papieska powróciła dopiero w XX stuleciu, począwszy od bpa Anatola Nowaka (1924). Jeden z nominatów królewskich, Szymon Ługowski, mianowany w roku 1580 na biskupstwo przemyskie przez Stefana Batorego, zmarł nie doczekawszy się przez blisko 3 lata zatwierdzenia papieskiego (zm. 1583)⁷⁸.

Do rozbiorów diecezją przemyską rządziło 53 biskupów⁷⁹. Większość z nich to ludzie dobrze wykształceni, po studiach uniwersyteckich odbytych niejednokrotnie na uczelniach zachodnich. Co najmniej kilkunastu z nich posiadało stopień doktora teologii bądź prawa. Przeciętny okres ich rządów w diecezji to nieco ponad 7 lat. Najkrócej sprawował rządy w diecezji bp Filip Padniewski (1560), przeniesiony po 6 miesiącach od prekonizacji do Krakowa. Nieco dłużej rządził diecezją bp Jan Boruchowski (1583-1584), który zmarł zaledwie w rok po prekonizacji. Najdłużej natomiast bp Maciej (1392-1420) – 28 lat, oraz Mikołaj Błażejowski (1452-1474) – 22 lata.

Biskupi przemyscy łączyli posługę biskupią z godnością senatorską, zaś kilkunastu piastowało różne ważne urzędy państwowe, co powodowało kolizję z ich posługą pasterską w diecezji. Z tych powodów kilku pasterzy rezydowało niemal stale poza diecezją a niektórzy nawet nie ujrzeli swojej diecezji, np. bp Jan Chojeński (1531-1535), Piotr Gamrat (1535-1537), czy Andrzej Stanisław Młodziejowski (1766-1768). Urząd podkanclerzych koronnych piastowało 10 biskupów: Maciej Drzewicki – podkanclerzy a później kanclerz ko-

⁷⁸ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. I, s. 193-194.

⁷⁹ W tej liczbie abp A. Boryszewski (1501-1503) był równocześnie biskupem przemyskim i arcybiskupem lwowskim. Natomiast bp A. Oporowski był ordynariuszem warmińskim i równocześnie administratorem przemyskim (1475-1481). Rządy bpa J.T. Kierskiego (1768-1783), ostatniego z tej grupy, rozpoczęte w okresie I Rzeczypospolitej, zakończyły się już po pierwszym rozbiorku Polski.

ronny (1503-1514), Piotr Tomicki (1514-1520), Jan Chojeński (1531-1535), Wojciech Baranowski (1585-1591), Maciej Pstrokoński – podkanclerzy a następnie kanclerz (1601-1608), Piotr Gembiński – podkanclerzy a następnie kanclerz (1636-1642), Andrzej Trzebiecki (1654-1658), Jan Bokum (1701-1718), Michał Wodziecki (1760-1764), Andrzej Młodziejowski – podkanclerzy a następnie kanclerz (1766-1768). Spośród wymienionych 4 awansowało na urząd kanclerza koronnego (Maciej Drzewicki, Wojciech Baranowski, Maciej Pstrokoński i Andrzej Młodziejowski). Ponadto kanclerzem koronnym był Jerzy Albert Doenhoff (1689-1701).

Epokę tzw. „biskupów wędrujących” zapoczątkował Andrzej z Oporowa, przeniesiony w roku 1484 do Włocławka a zakończył bp Andrzej S. Młodziejowski, przeniesiony w roku 1768 do Poznania. Do roku 1772 łącznie 32 biskupów przemyskich przeszło po pewnym czasie na inne stolice. Niektórym przeszkodziła w tym jedynie rychła śmierć. W diecezji pozostało do końca życia (nie licząc biskupów Iwana i Mikołaja) 19 pasterzy.

Od schyłku XVIII w. (od objęcia rządów przez bpa Betańskiego w 1783) do roku 1993 diecezją rządziło 14 biskupów. Przeciętny okres ich rządów w Przemyśle to 15 lat. Najdłużej w tym czasie, bo niemal 38 lat, sprawował rządzący w diecezji bp Antoni Gołaszewski (1786-1824), następnie bp F. Barda (1933-1964) – 31 lat. Najkrócej zaś, bo jedynie 2 lata, władał bp Adam Jasiński (1860-1862) i Antoni Betański (1783-1786) – 3 lata.

Od rozbiorów niemal zupełnie zanikła praktyka przechodzenia biskupów na inne, bardziej eksponowane stolice. Wyjątek stanowiło przeniesienie bpa Franciszka Zachariasiewicza w roku 1840 z Tarnowa do Przemyśla, czy też bpa Franciszka Wierchlejskiego w roku 1860 na stolicę arcybiskupią do Lwowa. Innowacją nie znaną wcześniej, a wprowadzoną przez Kodeks Prawa Kanonicznego w roku 1983, jest składanie rezygnacji z urzędu przez biskupów po ukończeniu 75 roku życia i przechodzenie na emeryturę⁸⁰.

Do najbardziej zasłużonych dla diecezji w okresie przedrozbiorowym należeli: Eryk z Winsen (1377-1391), Maciej (1392-1420), Mikołaj Błazejowski (1452-1474), Jan Dziaduski (1545-1559), Walenty Herbut (1560-1572), Wawrzyniec Goślicki (1591-1601), Stanisław Sarnowski (1658-1677), Jan Stanisław Zbąski (1676-1688), Jan Krzysztof Szembek (1719-1724), Aleksander Fredro (1724-1734), oraz niewątpliwie najwybitniejszy z nich Wacław Hieronim Sierakowski (1741-1760). Natomiast od schyłku XVIII stulecia do czasów współczesnych (nie wliczając w to biskupów żyjących): bp Antoni Gołaszewski (1786-1824), Michał Korczyński (1834-1839), bł. Józef S. Pelczar (1900-1924) i Franciszek Barda (1933-1964).

⁸⁰ W diecezji przemyskiej jako pierwszy przeszedł na emeryturę biskup pomocniczy Bolesław Taborski (27 II 1993), a wkrótce po nim (14 IV 1993) ordynariusz abp I. Tokarczuk.

2. Katedra przemyska

W okresie rządów bpa Eryka (1377-1391) a następnie za bpa Macieja (1392-1420) za kościół katedralny służyła (do roku 1412) niewielka kamienna przedromańska rotunda, nosząca wezwanie św. Mikołaja, wzniesiona zapewne w XII-XIII stulecia⁸¹. Zlokalizowana był ona u stóp góry zamkowej, na miejscu obecnej katedry łacińskiej. Ta najstarsza katedra użytkowana była do początku lat 60. XV stulecia, poczym została rozebrana, gdy na jej miejscu zaczęto wznosić prezbiterium obecnej katedry.

Od roku 1412 do około 1460 funkcję katedry przejął kościół zamkowy, ofiarowany w roku 1412 biskupowi Maciejowi przez król Władysława Jagiełłę. Trudny dostęp do tej świątyni, jej szczupłe rozmiary i kiepski stan techniczny, skłoniły bpa Mikołaja Błażejowskiego do podjęcia w roku 1460 budowy nowej okazałej katedry, dostosowanej do wzrastających potrzeb. Koszta jej budowy pokrywał biskup i kapituła a częściowo także wierni⁸². W roku 1495 jeszcze nie ukończoną budowlę poważnie uszkodził pożar i dopiero po kilkudziesięciu latach zdołano ją w pełni odrestaurować. W latach 1547-1549 sklepienie prezbiterium i nawy wymurował budowniczy Protazy brat dominikański. Katedra została całkowicie wykończona w roku 1559. Po oddaniu jej do użytku przeniesiono tu nabożeństwa parafialne ze starego kościoła św. Piotra⁸³.

W roku 1578 Jan Drohojowski starosta przemyski dobudował do katedry od strony północnej renesansową kaplicę św. Tomasza (obecnie Najświętszego Sakramentu). Gruntownie przebudował katedrę bp Aleksander A. Fredro (1724-1734), nadając jej styl barokowy. Przy tej okazji wybudował przy ścianie nawy południowej kaplicę Pana Jezusa Ukrzyżowanego. W roku 1733, w trakcie prac wykończeniowych, runęło sklepienie naw katedry, niszcząc wspaniałe ołtarze barokowe, ponad 30 obrazów mistrzów włoskich, 62 pomniki nagrobne itp. Po usunięciu zniszczeń bp W.H. Sierakowski konsekrował katedrę 3 maja 1744 roku pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela⁸⁴.

Na przełomie XVIII i XIX wieku zaborca austriacki pozbawił katedrę splendoru, likwidując większość spośród działających przy niej kolegiów duchowieństwa, oraz rabując bezcenne naczynia liturgiczne, kosztowności i dzieła sztuki ze skarbcza katedry – dary królów polskich, biskupów i wiernych.

⁸¹ Dokładny czas powstania rotundy św. Mikołaja, nie został do dzisiaj precyzyjnie ustalony. W świetle najnowszych, jeszcze nie zakończonych badań, przyjmuje się jej powstanie na okres od około połowy XII do połowy XIII wieku (w przypadku przebudowy schyłek XIII w.). Zob. Z. P i a n o w s k i, M. P r o k s a, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, s. 223-274.

⁸² S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. łac.*, t. 1, s. 51-52. Budowniczymi katedry byli m.in. Jakub z Míchowa i Tobiasz z Opoczna mieszczanin krośnieński.

⁸³ B o r c z, *Archidiecezja Przemyska – zarys dziejów*, s. 5-19; t e n ż e, *Przemysł Archikatedra*, tamże, s. 324-327. Stary kościół św. Piotra rozebrali jezuita w 1672 roku.

⁸⁴ T. Ł ę k a w s k i, *Katedra przemyska wraz z kościołem Najśw. Serca P. Jezusa*, Przemysł 1906; J. K w o l e k, *Fredro Aleksander Antoni*, PSB, t. VII, s. 104-105.

Katedra podana została kolejnej poważnej restauracji za bpa Łukasza Soleckiego (1882-1900) i bł. Józefa S. Pelczara (1900-1924). Pracami, trwającymi od 1883 a zakończonymi w 1913 roku, kierował w pierw architekt Tomasz Pryliński z Krakowa a w końcowej fazie Stanisław Majerski z Przemyśla. Wymieniono wówczas sporą część wyposażenia wnętrza katedry, wykonanego według projektu Prylińskiego. Wielki ołtarz, stalle i boazerie wyrzeźbił Ferdynand Majerski z Przemyśla i Zygmunt Langman z Krakowa. Dwa neobarokowe ołtarze zakupiono w Tyrolu. Polichromię wnętrza wykonał w latach 1901-1903 Tadeusz Popieł, zaś Jan Matejko i Tomasz Pryliński zaprojektowali witraże. Ponadto katedra otrzymała nowe przedstonki, zaś wieża katedralna w roku 1907 kolejną kondygnację. W roku 1928 zakupiono dla katedry nowe organy firmy braci Biernackich.

W latach II wojny światowej, podczas walk niemiecko-sowieckich 25 czerwca 1941 roku, pociski zapalające strawiły dach katedry, witraże a także naczynia i cenne szaty liturgiczne. Po zakończeniu wojny w miejsce zniszczonych witraży sprawiono nowe, wykonane według projektu Józefa Mechofera i Tadeusza Wojciechowskiego. W latach 1967-1973, w trakcie zabezpieczenia sklepienia prezbiterium, odkryto i wyeksponowano renesansową polichromię. Od 1786 roku katedra posiada wykonaną z alabastru przy końcu XV stulecia cudowną figurę Matki Boskiej „Jackowej”, przeniesioną z kościoła dominikanów przemyskich po jego kasacie. Figura ta koronowana była w roku 1766 przez biskupa tytularnego Ignacego Krzyżanowskiego, prałata kanclerza przemyskiego⁸⁵.

Katedra, jako główny kościół diecezji, skupiał zazwyczaj liczne grono duchownych, najbliższych współpracowników biskupów. W czasach bpa Eryka z Winsen (1377-1391) najliczniejsze kolegium tworzyli przy katedrze kanonicy, zorganizowani w kapitułę, odpowiedzialni za liturgię katedralną i wspomagający biskupów w zarządzaniu diecezją⁸⁶. Wkrótce niektóre ich funkcje, zwłaszcza liturgiczne i duszpasterskie, przejęli duchowni spoza jej grona, zorganizowani w odrębne kolegia⁸⁷. Jako pierwsi u schyłku XIV stulecia pojawili się tu wikariusze⁸⁸. W roku 1510 doszli mansjonarze, w 1618 psalterzyści, zaś w roku 1715 pasjonaliści⁸⁹. Kolegia te, zgodnie z intencją fundatorów nieprzerwanie dniem i no-

⁸⁵ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 469.

⁸⁶ O Kapitulie katedralnej będzie mowa oddzielnie niżej.

⁸⁷ H. B o r c z, *Kolegia niższe duchowieństwa przy katedrze przemyskiej obrządku łacińskiego w okresie staropolskim*, w: *Kościół na drogach historii. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Doktorowi Tadeuszowi Śliwie*, Kraków-Lwów 1999, s. 95-116. Kolegia duchowieństwa katedralnego przypominały pod względem organizacji kapitułę katedralną. Miały specyficzną organizację, własne statuty, prawa i przywileje.

⁸⁸ H. H a z i k, *Wikarzy łacińskiej katedry przemyskiej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2002 (mps AAPrz.).

⁸⁹ H. B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia*, Lublin 1979, s. 182-195 (mps Biblioteka KUL).

cą sprawowały rozbudowaną służbę Bożą, według ustalonego i zatwierdzonego przez władzę diecezjalną programu nabożeństw katedralnych (*Ordo divinorum*). Wikariusze spełniali ponadto obowiązki duszpasterskie w parafii katedralnej.

W tym miejscu należy dodać, że altarzyści, kapelani bractw, czy kaznodziej pełniący swoje obowiązki przy katedrze przemyskiej, w pewnych okresach dosyć liczni i odgrywający niepoślednią rolę w ubogacaniu liturgii i duszpasterstwie, nie byli zrzeszeni w odrębne kolegia.

Początki Kolegium Wikariuszów Katedralnych przemyskich przypadają na okres rządów bpa Eryka z Winsen (1377-1391). Wówczas to przy katedrze oprócz kanoników, znajdowali się i inni duchowni, nad którymi władzę sprawował dziekan kapituły⁹¹. Akta synodu diecezjalnego bpa Macieja z roku 1415 nie dwuznacznie wskazują na istnienie w tym czasie wikariuszów przy katedrze. Do ich obowiązków należało między innymi codzienne odmawianie godzin kanonicznych⁹². W roku 1424 biskup Janusz z Lubienia (1420-1435) zobowiązał Kapitułę do utrzymywania przy katedrze 3 wikariuszów stałych (perpetuos) natomiast w 1447 biskup Piotr Chrzastowski podniósł ich liczbę do dziewięciu do stanu liczbowego prebend kapituły katedralnej mającej wówczas dziewięć kanonów⁹³. Ponownego zrównania liczby wikariatów i kanonikatów dokonał w roku 1597 biskup Wawrzyniec Goślicki, ustalając liczbę wikariatów na 11⁹⁴. Po prześlaciowym zredukowaniu liczby wikariuszów biskup W. H. Sierakowski ustalił ich liczbę na dziewięciu. Ten stan utrzymał się niemal do końca okresu staropolskiego, by ulec gwałtownej redukcji (do trzech) w okresie zaborów za rządów biskupa Antoniego Gołaszewskiego (1786-1824).

Podstawę utrzymania Kolegium Wikariuszów Katedralnych stanowiła początkowo wyłącznie pensja od kapituły (od 1447 w wysokości 40 grzywien rocznie), w zamian za spełnianie funkcje duszpastersko-liturgiczne, rozdzielana w formie dystrybucji dziennych, oraz tzw. iura stolae, czyli dobrowolne ofiary składane przez wiernych przy okazji administrowania niektórych sakramentów (chrzty, ślubny), oraz pogrzebów. W roku 1432 król Władysław Jagiełło legował na rzecz w

⁹⁰ Sporo szczegółowych wiadomości na temat liturgii parafialnej, sprawowanej w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej (w tym przez różne kolegia kleru), podaje: W. Główny, *Niedzielną służba Boża w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w pierwszej połowie XV wieku w świetle wizytacji biskupich*, Przemysł 1993.

⁹¹ AGZ, t. VIII, nr 20, s. 29-33 (Biskup Eryk oznacza prawa i przywileje swej kapituły 10 stycznia 1390 roku). Zapewne wśród nich byli także wikariusze.

⁹² J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 8: *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, Wrocław 1955, s. 138.

⁹³ Pierwszym wymienionym imiennie wikariuszem katedralnym przemyskim był niejaki ksiądz Marek, który w roku 1419 otrzymał posadę altarzysty w katedrze na zamku. W 1421 przy katedrze było co najmniej 2 wikariuszów. Zob. B o r c z, *Kolegia niższe duchowieństwa*, s. 97.

⁹⁴ AGZ, t. VIII, nr 47, s. 74; F. Pawłowski, *Premislia sacra*, s. 109, przyp. 1.

⁹⁵ B o r c z, *Kolegia niższe duchowieństwa*, s. 97-98. Kolegium Wikariuszów Katedralnych osiągnęło wówczas najwyższą w swoich dziejach liczebność.

kariuszów 10 marek w monecie, oraz 4 beczki soli z żup królewskich, oraz darował im plac w Przemyśle potrzebny na wybudowanie domu⁹⁶. W roku 1511 król Zygmunt I wyraził zgodę na włączenie do ich uposażenia dochodów probostwa w Niżankowicach. W drugiej połowie tegoż stulecia, w roku 1570, wikariusze uzyskali dla siebie od króla Zygmunta Augusta kolejne bogate probostwo patronatu królewskiego w Stryju⁹⁷.

Wikariusze katedralni tworzyli kolegium z seniorem na czele, przypominające pod pewnym względem kapitułę katedralną, posiadali własne statuty, prawa i przywileje⁹⁸. Na wikariuszach spoczywały liczne obowiązki, zarówno liturgiczne, jak też duszpasterskie. I tak bp Chrzęstowski w roku 1447 nakazał im śpiewać codziennie w katedrze wraz z kapitułą godziny kanoniczne zgodnie z ustalonym porządkiem, w dni powszednie prymarie i sumy, odprawiać przepisane msze św., sprawować duszpasterstwo na terenie parafii przemyskiej i administrować wiernym sakramenty, nauczać katechizmu w niedziele i święta, usługiwać według kolejności kanonikom w niedziele i święta podczas sumy i nabożeństw, w dni świąteczne w chórze przy odmawianiu brewiarza (intonować hymn i psalmy), odprawiać każdego tygodnia 3 msze św. przy ołtarzu zamkowym⁹⁹, oraz usługiwać na przemian z pozostałymi kolegiami duchowieństwa katedralnego podczas anniwersarzy za zmarłych fundatorów a także procesji kwartalnych¹⁰⁰. Do obowiązków wikariuszów należała także opieka religijna nad bractwami i cechami działającymi w obrębie parafii. W różnych okresach zlecano im także inne dodatkowe funkcje nie związane z duszpasterstwem (np. notariuszy konsystorza czy biskupów, plenipotentów, itp.).

Kolegium Wikariuszów odgrywało w okresie staropolskim istotną rolę zarówno w życiu liturgicznym kościoła katedralnego, w duszpasterstwie parafialnym, jak też i pod pewnym względem życia samego miasta Przemyśla. Ono też, jako jedyne spośród omawianych tu, przetrwało kasaty józefińskie końca XVIII stulecia. W związku z tym, że na nim spoczywał główny ciężar duszpasterstwa parafialnego, uznane zostało przez zaborcę za użyteczne i niezbędne. Dzięki temu mogło kontynuować nadal, choć często w ograniczonej formie, dotychczasową działalność, przejmując wraz z uposażeniem niektóre z zadań zniesionych kolegów.

Kolegium Mansjonarzy zostało zaprowadzone przy katedrze przemyskiej już na początku XVI wieku, wnet po wybudowaniu i wykończeniu nowej monu-

⁹⁶ Tamże, s. 98.

⁹⁷ Tamże, s. 99; Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 1, s. 177. W probostwach tych wikariusze utrzymywali tzw. komendarzy, którzy w zamian za ustaloną pensję odpowiedzialni byli na miejscu za duszpasterstwo parafialne.

⁹⁸ Pawłowski, *Premisla sacra*, s. 109, przyp. 1. Pierwsze statuty nadał im bp Piotr Chrzęstowski w 1447 roku.

⁹⁹ J. Federkiewicz, *Kapituła przemyska ob. lac.*, KDP, 13 (1913) z. 2, s. 56; 12 (1912) z. 3, s. 96-105.

¹⁰⁰ Borecz, *Kolegia niższe duchowieństwa*, s. 101. Po erygowaniu Seminarium Duchownego w Przemyśle w tych obowiązkach zastępował wikariuszów diakon – alumn.

mentalnej katedry, głównie w celu pomnożenia kultu Najświętszej Maryi Panny. Erygował je bp Maciej Drzewicki (1503-1513) dokumentem wystawionym w Krakowie 9 czerwca 1510 roku, wieńcząc tym samym pomyślnie starania poprzedników na stolicy biskupiej przemyskiej, zwłaszcza zaś biskupa Mikołaja Krajewskiego (1492-1498), troskliwego o splendor służby Bożej i szerzenie kultu Najświętszej Maryi Panny¹⁰¹.

Głównym źródłem utrzymania Kolegium był czynsz od sumy 210 grzywien zapisanych na ten cel przez biskupa Mikołaja Krajewskiego (†1498), 20 grzywien ofiarowanych przez kapitułę, oraz lokaty pieniężne pozostałe po zmarłym bez testamentu ks. Jakubie z Jarosławia – kanoniku lwowskim, altarzyście i kaznodziei przemyskim i proboszczu w Birczy. Kapituła przyczyniła się do fundacji ofiarując plac na dom naprzeciw katedry¹⁰². Pierwotne uposażenie starczało na utrzymanie czterech mansjonarzy (prawo wyznaczania dwóch z nich zastrzegł biskup sobie i swoim następcom, zaś kolejnych dwóch kapitule przemyskiej). Wkrótce po erygowaniu kolegium bp Drzewicki pomnożył liczbę jego członków do sześciu, dołączając w roku 1512 do uposażenia kolegium altarię Bożego Ciała, zaś w 1513 altarię NMP, św. Grzegorza i Marcina. Uposażenie mansjonarzy wydatnie wzrosło po tym, kiedy w roku 1557 król Zygmunt August nadał im w roku 1557 probostwo w Wyszatycach, zaś Zygmunt III w roku 1604 beneficjum parafialne w Medyce¹⁰³.

Statuty nadał mansjonarzom w roku 1510 bp Maciej Drzewicki, zaś potwierdził, z późniejszymi dodatkami, bp Stanisław Sieciński w roku 1610, a następnie w roku 1744 bp Wacław H. Sierakowski. Głównym zadaniem mansjonarzy było codzienne odprawianie przy własnym ołtarzu nabożeństw i mszy św. ku czci Najświętszej Maryi Panny (wspólny śpiew Officium parvum de Beata Maria Virgine – tzw. oficjum małe o Matce Bożej, celebrowanie wotywy de Beata, oraz określonej liczby mszy św. za fundatorów)¹⁰⁴. W śpiewach liturgicznych wspierali ich dwaj starsi scholarzy ze szkoły katedralnej. Oprócz tego mansjonarze zobowiązani byli do udziału w nabożeństwach celebrowanych przez kanoników katedralnych, procesjach i anniwersarzach. W razie potrzeby zobowiązani byli wspomagać wikariuszów w asystach i spowiedzi.

Mansjonarze zostali zniesieni przez zaborcze władze austriackie w okresie józefinizmu w roku 1785, przy okazji likwidacji beneficjów nie związanych bezpośrednio z duszpasterstwem. Część ich majątku władze wcieliły do funduszu

¹⁰¹ Tamże, s. 102.

¹⁰² Tamże, s. 102-103.

¹⁰³ Tamże, 103-104; P a w ł o w s k i, *Premisla sacra*, s. 174. W roku 1589 rajcy przemyscy przekazali mansjonarzom ołtarz św. św. Marcina, Wawrzyńca i Sebastiana, wraz z uposażeniem i placem w pobliżu katedry na zbudowanie domu dla jednego z członków kolegium.

¹⁰⁴ B o r c z, *Kolegia niższe duchowieństwa*, s. 104.

religijnego, zaś pozostałą otrzymali wikariusze katedralni, z obowiązkiem odśpiewywania *Officium parvum de Beata*¹⁰⁵.

Kolegium Psalterzystów erygował 24 stycznia 1618 bp Stanisław Sieciński. Jego fundatorami byli małżonkowie Jan z Humnisk i Katarzyna Marianna z Dobrynic Humnicka, których intencją było „by psalterzyści w kościele cały dzień i noc, na wzór aniołów, oddawali cześć Bogu, na chociażby częściowe wynagrodzenie tych zniewag, które mu ludzie dniem i nocą wyrządzają”. Na utrzymanie psalterzystów fundatorzy przekazali czynsz od kapitału 10200 złp., który został powiększony w 1645 o czynsz od 7000 złp. Ponadto wybudowali obok katedry dom na mieszkanie dla członków kolegium, na gruncie odstąpionym przez kapitułę przemyską. Kolegium Psalterzystów miało liczyć siedmiu członków – kapłanów, prezentowanych przez aktualnego prokuratora kapituły katedralnej¹⁰⁶. W roku 1629 biskup Adam Nowodworski zredukował liczbę członków kolegium do sześciu. Natomiast bp Jan S. Zbąski przeznaczył w roku 1687 część uposażenia psalterzystów na utrzymanie założonego przez siebie w Przemyśle seminarium duchownego. Z pozostałego prowentu utrzymywano jednego psalterzystę – kapłana.

Podstawowym obowiązkiem psalterzystów było codzienne „nieustanne” śpiewanie Psalterza, tak we dnie jak i w nocy z wyjątkiem, gdy w katedrze odbywały się msze św. lub inne nabożeństwa liturgiczne. Śpiewy wykonywali oni po dwóch a w późniejszym okresie w pojedynkę, od godziny pierwszej po południu do godziny ósmej w nocy w porze letniej, zaś w pozostałych okresach do zachodu słońca. Nadto codziennie celebrowali przy ołtarzu uprzywilejowanym trzy msze św. za zmarłych fundatorów, zaś w niedziele i święta mszę św. *Rorate coeli desuper* przy ołtarzu Bractwa Literackiego. Pomagali też wikariuszom w śpiewie brewiarza i anniwersarzy a także asystowali w czwartki kanonikom w czasie odprawiania wotywy o Najświętszym Sakramencie. W roku 1744 bp W.H. Sierakowski zwolnił ich z niektórych dodatkowych obowiązków, by mieli więcej czasu na studium teologii moralnej, kazuistyki, ceremonii i śpiewu liturgicznego¹⁰⁷.

W roku 1780 był instytuowany przy katedrze już tylko jeden stały psalterzysta a to ze względu na brak środków na utrzymanie pełnej liczby kapłanów. Brakujących trzech zastępowali w obowiązkach pasjonaliści. Jednakże jeszcze w tym samym roku bp Józef T. Kierski zawiesił działalność kolegium. Pozostały majątek wraz z obowiązkami fundacyjnymi przekazał Kolegium Pasjonalistów Katedralnych. Po kasacie przez władze zaborcze również i kolegium pasjonalis-

¹⁰⁵ Jeszcze o końca ubiegłego stulecia wikariusze katedralni odprawiali w kaplicy Matki Boskiej wspomniane oficjum, ale tylko w okresie adwentu. Poroku Federkiewicz, *Kapituła przemyska ob. lac.*, KDP 12 (1912) z. 1, s. 39.

¹⁰⁶ Borcz, *Kolegia niższe duchowieństwa*, s. 107-108.

¹⁰⁷ Federkiewicz, *Kapituła przemyska ob. lac.*, KDP 12 (1912) z. 1, s. 38-39. Zarządzenie to wynikało stąd, że niektórzy z psalterzystów byli zarazem klerykami seminarium, finalizującymi swoje studia.

tów, co nastąpiło zaledwie kilka lat później, ciężące na obu obowiązki mszalne przejęła Kapituła katedralna¹⁰⁸.

Kolegium Prebendarzy św. Krzyża, zwanych popularnie pasjonalistami, erygowane zostało 7 stycznia 1715 roku. Jego fundatorem był sufragan przemyski bp Paweł Konstanty Dubrawski (1699-1714), który pragnąc „przemijające zamieścić na nieprzemijające” oraz zapewnić sobie, swoim rodzicom i krewnym życie wieczne, ofiarował w roku 1712 czynsz od kapitału 50 tys. florenów na utrzymanie sześciu kapłanów przy ołtarzu Krzyża Świętego w katedrze przemyskiej¹⁰⁹. Prawo patronatu i prezentowania członków kolegium otrzymała kapituła katedralna.

Podstawowym obowiązkiem pasjonalistów miało być codzienne śpiewanie w katedrze Oficjum ku czci Świętego Krzyża zaś wieczorem Nieszporów o Świętym Krzyżu, a także mszy św. o Męce Pańskiej za duszę fundatora przy ołtarzu Krzyża Świętego w kaplicy Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Obok własnych obowiązków wynikających z fundacji wszyscy pasjonaliści zobowiązani byli do brania udziału w odbywających się w katedrze procesjach, brewiarzu, wotywach itp. Dodatkowo senior kolegium, jako promotor Bractwa Trójcy Przenajświętszej, śpiewał w niedziele święta z członkami konfraterni Koronkę ku czci Trójcy Przenajświętszej¹¹⁰.

Pasjonaliści katedralni początkowo nie otrzymali specjalnych statutów, dopiero bp W. H. Sierakowski wydał w roku 1744 dla niego ustawy, ograniczając czasowo liczbę członków kolegium do czterech. Równocześnie powierzył opiekę nad majątkiem fundacyjnym kapitule katedralnej. Pasjonaliści mieli odtąd na przemian z wikariuszami i mansjonarzami asystować biskupowi i kanonikom podczas uroczystych mszy św. i nabożeństw, oraz w czasie uroczystego brewiarza. Biskup zlecił im też dyżury codzienne w konfesjonale a także nakazał przywrócenie niektórych zaniedbanych praktyk związanych ze sprawowaną liturgią¹¹¹.

W roku 1780 bp Józef Kierski powiększył liczbę pasjonalistów do pięciu, przekazując im równocześnie uposażenie psalterzystów wraz z ich zobowiązaniami fundacyjnymi. Ten stan nie utrzymała się dłużej, bowiem już w roku 1785 Kolegium Pasjonalistów, jako nie duszpasterskie, zniesione zostało przez zaborcę austriackiego, zaś fundusze po nim, poważnie uszczuplone, przejęła wraz z obowiązkami mszalnymi, kapituła katedralna¹¹².

¹⁰⁸ B o r c z, *Kolegia niższe duchowieństwa*, s. 109-110.

¹⁰⁹ Tamże, s. 110-111. Kapitał początkowy pomnożony został wydatnie przez innych fundatorów.

¹¹⁰ Tamże, s. 111-112. W roku 1714 Marianna z Rojowa Drohojowska zapisała pasjonistom 3 tys. fl. z przeznaczeniem na śpiew Koronki ku czci Trójcy Przenajświętszej. Natomiast w roku 1717 ks. Łaznowski, prepozyt szpitala przemyskiego Świętego Ducha, przeznaczył czynsz od 4 tys. fl. na msze św. przy ołtarzu Trójcy Przenajświętszej w katedrze, oraz na wsparcie 3 ubogich, którzy podczas śpiewu Koronki klęczeć mieli przed ołtarzem z zapalonymi świecami.

¹¹¹ Tamże, s. 112-113.

¹¹² Tamże, s. 114.

3. Rezydencje biskupów

Przemysł, wczesnopolski gród¹¹³ położony nad Sanem na styku północnej krawędzi Pogórza Karpackiego z Bramą Przemyską przy ważnym szlaku handlowym biegnącym z Kijowa do Ratyzbony, był od początku istnienia diecezji jej stolicą i głównym miejscem pobytu biskupów przemyskich. Chrześcijaństwo zachodnie dotarło tu już na przełomie X i XI stulecia i pozostawiło widoczny ślad w postaci przedromańskiej rotundy wzniesionej wraz z palatium w grodzie przez króla Bolesława Chrobrego. Przemysł wraz z okolicznymi ziemiami został przy końcu XI wieku wcielony do Rusi i dopiero po roku 1340 ponownie przyłączony na stałe do Polski przez króla Kazimierza Wielkiego. Gród ten przez długi czas był stolicą odrębnego księstwa ruskiego, tu też na początku XIII stulecia zorganizowane zostało prawosławne biskupstwo¹¹⁴. Niewątpliwie te czynniki zadecydowały o umieszczeniu w tym mieście około 1340 stolicy biskupstwa łacińskiego. W Przemysłu miał główną siedzibę bp Eryk z Winsen (1377-1391) i jego następcy. Nowy murowany pałac biskupi wybudował w połowie XVIII stulecia biskup W. H. Sierakowski. W roku 1865 podwyższono go o drugie piętro. Pałac przebudował i powiększył w roku 1895 bp Łukasz Solecki, dobudowując dwa skrzydła i kaplicę w jednym z nich. Pałac przemyski został gruntownie zmodernizowany w ostatnich kilku latach przez obecnego arcybiskupa Józefa Michalika.

Bp Eryk z Winsen wnet po roku 1379 urządził dla siebie drugą rezydencję w ufortyfikowanym mieście królewskim Krośnie, położonym w pobliżu dóbr stołowych biskupstwa i lepiej zabezpieczonym niż Przemysł od najazdów nieprzyjacielskich¹¹⁵. W pałacu krośnieńskim od czasów bpa Eryka funkcjonowała kaplica Św. Krzyża. Jego następcą bp Maciej uposażył przed rokiem 1408 stałego kapelana (prebendarza). Dwór krośnieński służył kilkunastu biskupom przemyskim aż do początku XVII wieku, kiedy to bp Achacy Grochowski (1624-1627) ofiarował go kapitule katedralnej przemyskiej.

Kolejną rezydencję posiadali biskupi w położonym niedaleko Przemysła miasteczku Radymnie, będącym centrum tamtejszego klucza dóbr stołowych¹¹⁶. Po zniszczeniach dokonanych przez Wołochów i Tatarów w latach 1498 i 1501, król Zygmunt I zezwolił w roku 1518 biskupowi Piotrowi Tomickiemu zbudować w Radymnie obronny zamek a samo miasto otoczyć wałami. Tu w Radymnie odbył się synod diecezjalny w roku 1529, jedyny raz w okresie przedrozbiorowym poza Przemysłem. W 1623 roku miasteczko zostało poważnie zniszczone przez Tatarów. Bp Aleksander A. Fredro (1724-1734) wybudował w Radymnie nowy

¹¹³ A. Żaki, *Przemysł*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 4, s. 386-389.

¹¹⁴ A. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, s. 89.

¹¹⁵ L. Lewicka, *Krosno w wiekach średnich*, Krosno 1933, s. 64; W. Sarna, *Opis powiatu krośnieńskiego*. Przemysł 1898, s. 314.

¹¹⁶ A. Prochaska, *Radymnie miasteczko i klucz biskupów przemyskich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 19 (1891) s. 769-1079.

dwór i przyozdobił go malowidłami (podobnie dwór brzozowski), tam też na chętniej przebywał, tam też zakończył w roku 1734 swoje życie¹¹⁷.

Brzozów, miasteczko położone w centrum dużego kompleksu dóbr stołowych, awansowało do rzędu rezydencji biskupich już w XV stuleciu. Bp Piotr Chrzastowski (1435-1452) przebywał tu często w zbudowanej przy wjeździe do miasteczka rezydencji, tu też zmarł na początku 1452 roku¹¹⁸. Bp Jan Dziadus (1545-1559) wyremontował dwór brzozowski, otoczył go wałami i murem, tu też zmarł 28 lipca 1559 roku. Z kolei bp Wawrzyniec Goślicki (1591-1601) wybudował w dworze kaplicę. Natomiast bp Achacy Grochowski (1624-1627) otoczył pałac biskupi głębokimi fosami i wałami, wystawił trzy wielkie bramy, oraz sprawił odpowiedni sprzęt obronny dla dworu i miasta¹¹⁹. Pałac brzozowski odbudował i rozbudował bp Józef T. Kierski (1768-1783) a następnie bp Antoni Gołaszewski (1786-1824). Dwór ten użytkowali biskupi przemyscy do II wojny światowej.

4. Uposażenie

Podstawowe uposażenie, stanowiące podstawę otrzymała biskupów oraz ich współpracowników, otrzymała diecezja już w roku 1384 od królowej węgierskiej Marii, dzięki staraniom ówczesnego biskupa Eryka z Winsen. Składało się na nie pięć posiadłości (tzw. włości): Brzozów, Cergowa, Domaradz i Równone w powiecie sanockim oraz Radymno w powiecie przemyskim¹²⁰. W roku 1387 Piotr Stryjski darował biskupom przemyskim położoną niedaleko Przemysła wieś Pnikut. Natomiast Władysław Jagiełło w roku 1434 przekazał biskupowi Januszowi z Lubienia miasteczko Jaśliśka, wraz z czterema sąsiadującymi wioskami¹²¹. Ostatnią darowizną królewską było nadanie biskupom przemyskim w roku 1596 przez Zygmunta III bogatego beneficjum parafialnego patronatu królewskiego w Lubaczowie (z intencją uposażenia przyszłego seminarium duchownego).

W późniejszych latach dobra te rozrosły się drogą kupna i lokacji wioseł. I tak bp Maciej wykupił w roku 1402 i 1417 wieś Blizne, natomiast w 1417 Lubatową koło Dukli. W XV stuleci wykupione zostały sołectwa w dobrach biskupich (Brzozów, Jaśliśka, Królik, Radymno, Równone, Golcowa). Akcją osadniczą zapoczątkowała lokacja na prawie niemieckim wsi Jasionka (Byscopeswał)

¹¹⁷ Z. Bielałowicz, *Mecenat artystyczny Aleksandra Fredry biskupa przemyskiego w latach 1724-1734*, Lublin 1985 (mps AAPrz.), s. 142-146. Rezydencję radymieńską spłądrowano w roku 1733 wojska rosyjskie.

¹¹⁸ A. Prochaska, *Z przeszłości Brzozowa*, „Przewodnik Naukowy Literacki”, 16 (1880), s. 43-59.

¹¹⁹ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 1, s. 216; tamże, t. 2, s. 270.

¹²⁰ AGZ, t. VII, nr 15, s. 27-29.

¹²¹ H. Borch, *Organizacja kacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia*, Lublin 1979 (mps Biblioteka KUL w Lublinie), s. 34-57.

w roku 1386. Wkrótce osadzone zostały Lubatowa, Przysietnica, Domaradz, Iwanosówka. Na prawie wołoskim lokowano w terenach górzystych m.in. Trzciankę, Szklary, Lipowiec, Węgierkę, oraz Jasiełkę¹²². W XV wieku dobra stołowe biskupstwa zostały zorganizowane w trzy klucze, centralnie zarządzane (brzozowski, jaśliski i radymieński). W połowie XVII stulecia w skład dóbr stołowych biskupstwa wchodziło łącznie około 20 wiosek i 3 miasteczka (Jaśliska, Brzozów i Radymno). Wkrótce doszedł najmniejszy czwarty kompleks majątkowy – łukawiecki¹²³.

Dobra biskupie zarządzane były przez urzędników biskupich. Dobra te stanowiły stałe źródło dochodów dla biskupów. Obdarzone przywilejami królewskimi obciążone były jednakże podatkami pośrednimi, podatkiem łanowym, później podymnym i hiberną (tzw. chleb zimowy dla wojska). Od połowy XV wieku nieregularnym obciążeniem było subsidium charitativum na nadzwyczajne potrzeby państwa.

Obok majątków ziemskich biskupi czerpali dochody z dziesięciny biskupiej, chociaż już w XIV i XV stuleciu duża część dziesięciny przeszła w posiadanie kapituły katedralnej. Dobra stołowe i dziesięcina w roku 1640 przynosiły łącznie przeszło 9 tys. dukatów rzymskich dochodu rocznego¹²⁴. Pod względem dochodów biskupstwo przemyskie zajmowało 8 miejsce w Rzeczypospolitej (wyprzedzało m.in. arcybiskupstwo lwowskie).

Dobra stołowe biskupstwa przemyskiego (grunty uprawne) zostały w dużej części rozparcelowane w latach 1918-1939. Natomiast drogą zakupów powiększono areal lasów (w roku 1939 przeszło 10 tys. ha). Po II wojnie światowej władze komunistyczne upaństwowiły cały majątek ziemski biskupstwa wraz z lasami.

¹²² A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962, s. 146-147.

¹²³ J. Rutkowski, *Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII*, Kraków 1910; A. Prochaska, *Jaśliska miasteczko i klucz biskupów przemyskich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 17 (1889) s. 59-662 (odcinki); tenże, *Radymno miasteczko i klucz biskupów przemyskich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 19 (1891) s. 769-1079 (odcinki); B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 42.

¹²⁴ L. Boratyński, *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji z archiwum kongregacji del Concilio w Rzymie*, Kraków 1916, s. 11.

III. Organizacja terytorialna

1. Granice diecezji

W roku 1375 diecezja przemyska¹²⁵ obejmowała Ziemię Przemyską i Sanocką (łącznie około 18 100 km²)¹²⁶. Na południu opierała się o Karpaty, na zachodzie i północnym zachodzie graniczyła z diecezją krakowską (na zachód od Jasionki, Krosna, Domaradza, Rzeszowa, Zaczernia, Sokołowa, Sarzyny, Krzeszowa), na północnym wschodzie z diecezją chełmską (rzeką Tanew granicą północną powiatu lubaczowskiego) i na wschodzie z archidiecezją halicką (na wschód od Sambora i Stryja)¹²⁷. Granice te diecezja utrzymała, z drobnymi jedynie korektami, do rozbiorów¹²⁸.

Po pierwszym rozbiorze Polski w 1772 roku cała diecezja przemyska dostała się pod panowanie Austrii. Z zajętych terytoriów utworzono w roku 1773 Królestwo Galicji i Lodomerii, podzielone na okręgi polityczno-administracyjne zwane cyrkułami. Po objęciu tronu przez Józefa II władze zaborcze, bez oglądania się na zgodę Stolicy Apostolskiej, dokonały począwszy od roku 1782 szeregu samowolnych zmian granic diecezji. Dekretem kancelarii nadwornej z 13 stycznia 1782 roku, zarządzono wcielenie galicyjskiej części diecezji chełmskiej do diecezji przemyskiej¹²⁹. Do diecezji przemyskiej przyłączonych zostało 7 dekanatów odłączonych od diecezji chełmskiej (bełski, grabowiecki, hrubieszowski, potylicki, sokalski, turobiński, zamojski)¹³⁰.

Kolejne zmiany granic diecezji miały miejsce w roku 1784 a następnie 1786 i spowodowane były zaprowadzeniem przez władze austriackie nowego podziału administracyjnego Galicji, dzielącego ją na 18 cyrkułów (diecezja przemyska objęła 6 cyrkułów: Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Lesko, Zamość, Żółkiew). Zmian

¹²⁵ Od początku istnienia diecezji obrządku łacińskiego, na terytorium objętym jej granicami, funkcjonowała równolegle diecezja przemyska prawosławna (później obrządku greckokatolickiego), której granice obejmowały znacznie większe terytorium – bo 39 639 km². Od roku 1934 na tym terenie funkcjonowała ponadto, wydzielona z poprzedniej, Administracja Apostolska Lemkowszczyzny z siedzibą w Sanoku i Rymanowie.

¹²⁶ W roku 1388 okręg lubaczowski włączony został do Ziemi Bełskiej. Zob. P. Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku*, Lwów 1939, s. 325.

¹²⁷ Spór graniczny z arcybiskupem halickim Bernardem, co do przynależności okręgu stryjskiego i drohobyckiego, rozstrzygnięty został z polecenia pap. Bonifacego IX przez biskupa krakowskiego Piotra Wysza w roku 1398 na korzyść Przemyśla. AGZ, t. VII, nr 21, s. 39-44.

¹²⁸ Założona w roku 1703 parafia Korytków – Wołoszcza, położona w granicach ziemi przemyskiej, włączona została do archidiecezji lwowskiej. Ponadto parafia Rudki, chociaż leżała w obrębie ziemi lwowskiej, należała do połowy XVI w. do Przemyśla. Po odzyskaniu jej z rąk protestantów przeszła do Lwowa. Zob. B. Kumor, *Granice*, ABMK, 20 (1970) s. 256.

¹²⁹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 161.

¹³⁰ Pawłowski, *Premisla sacra*, s. 620; Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. łac.*, t. 2, s. 482.

tych dokonano zarówno na pograniczu z archidiecezją lwowską, jak też na zachodzie z nowo utworzoną diecezją tarnowską. Na pograniczu ze Lwowem w roku 1784 do diecezji przemyskiej przyłączone zostały parafie Niemirów i Horyniec, Bruchnal i Jaworów. W ich miejsce diecezja przemyska odstąpiła w tym samym roku dla Lwowa 8 parafii w cyrkule żółkiewskim¹³¹. Natomiast w roku 1786 inkorporowane zostały do Przemyśla z diecezji tarnowskiej 3 dekanaty (głogowski, miechociński i rudnicki) położone w cyrkule rzeszowskim, w zamian za 8 parafii (dekanat krośnieński) w cyrkule dukielskim¹³². Z kolei w roku 1787 diecezja odstąpiła archidiecezji lwowskiej 2 dekanaty w obwodzie żółkiewskim: lubaczowski i sokalski¹³³.

Po zniesieniu przez Austrię w roku 1805 diecezji tarnowskiej włączono w roku 1807 do Przemyśla 9 dekanatów (biecki, jasielski, krośnieński, mielecki, pilzneński, radomyski, strzyżowski, ropczycki i żmigrodzki). Natomiast w roku 1809 wyłączony został z diecezji przemyskiej do Księstwa Warszawskiego okręg zamojski. Kolejna zmiana granic miała miejsce w roku 1821, bowiem po utworzeniu diecezji tynieckiej (od 1826 tarnowska) pap. Pius VII włączył do niej z Przemyśla 4 dekanaty (mielecki, pilzneński, radomyski i ropczycki)¹³⁴. Od tej pory przez ponad 100 lat granice diecezji nie uległy istotnym zmianom. Diecezja przemyska graniczyła wówczas na zachodzie z diecezją tarnowską, na północy z sandomierską i lubelską (obie w granicach Królestwa Polskiego – zabór rosyjski), na wschodzie z archidiecezją lwowską, zaś na południu jej granice pokrywały się z granicami Galicji (diecezje koszycka i rożnowska). Jej obszar wynosił wówczas 23 570 km², co dawało jej drugie miejsce wśród diecezji galicyjskich pod względem wielkości.

Poważniejsza zmiana granic diecezji przemyskiej dokonana została w roku 1925, wnet po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, w ramach kompleksowej reorganizacji organizacji Kościoła katolickiego¹³⁵. Na mocy bulli pap. Piusa XI „*Vixdum Poloniae unitas*” z 28 października 1925 roku, wprowadzonej w życie 11 listopada 1925, diecezja utraciła na rzecz Tarnowa 31 parafii (dekanat biecki, ołpiński i rzepiennicki), zyskała zaś jedną. W wyniku tych przemian jej terytorium zmniejszyło się do ok. 21 000 km².

W okresie autonomicznym (od 1867) przeważająca część terytorium diecezji należała do tzw. Galicji wschodniej a jedynie zachodnie połączenie do Galicji zachodniej (powiaty Łańcut, Przeworsk, Rzeszów, Strzyżów, Krosno). Stan ten utrzymywał się do chwili odzyskania niepodległości w listopadzie 1918, kiedy to cała diecezja weszła w skład odrodzonego Państwa Polskiego. W latach 1918-1939 niemal całe terytorium diecezji wchodziło w skład województwa lwowskie-

¹³¹ K u m o r, *Granice*, ABMK, 21 (1970) s. 322.

¹³² Tamże, s. 323.

¹³³ Tamże, s. 323.

¹³⁴ K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 139-141.

¹³⁵ B o r c z, *Archidiecezja Przemyśka – zarys dziejów*, s. 14.

go. Jedynie kilkanaście parafii, leżących w powiecie jasielskim, należało do województwa krakowskiego.

Kłęska Polski na początku II wojny światowej we wrześniu 1939 roku i podział jej terytorium pomiędzy Niemcy i Związek Sowiecki spowodowały czasowe rozdzielenie terytorium diecezji granicą państwową. Granica pomiędzy oboma tymi mocarstwami przebiegała poprzez diecezję mniej więcej wzdłuż linii wyznaczonej rzeką San. Wnet po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 roku całe terytorium diecezji, aż do lipca 1944, znalazło się pod okupacją niemiecką i wcielone zostało do tzw. Generalnej Guberni. Aneksja wschodnich ziem polskich przez ZSRR po II wojnie i w konsekwencji przesunięcie granicy Polski na zachód, doprowadziło do oddzielenia granicą państwową od diecezji około 1/3 jej terytorium¹³⁶.

Najnowsza zmiana granic diecezji miała miejsce 25 marca 1992 roku, kiedy to pap. Jan Paweł II bullą „Totus Tuus Poloniae Populus” dokonał reorganizacji polskich diecezji, ustanawiając między innymi diecezję rzeszowską. Po wprowadzeniu nowych granic archidiecezja utraciła na rzecz Sandomierza i Rzeszowa ponad 220 parafii w 21 dekanatach.

Archidiecezja przemyska zajmuje obecnie około 9 750 km². Jej terytorium podzielone jest na 37 dekanatów. Jej wschodnią i południową granicę wyznacza granica państwowa, na zachodzie sąsiaduje z diecezją rzeszowską, na północy z diecezją sandomierską i diecezją zamojsko-lubaczowską.

2. Wikariat i oficjalat generalny, archidiakoniat

W XII i XIII stuleciu w krajach Zachodniej Europy pojawiły się w Kościele 2 nowe urzędy: oficjał i wikariusz generalny. Ich kompetencje związane były z sądownictwem i administracją kościelną¹³⁷. W Polsce urzędy te bardzo często były łączone w jednym ręku. Zostały one zaprowadzone w starych diecezjach w 2. połowie XIII i na początku XIV stulecia¹³⁸. Urząd oficjała generalnego w diecezji przemyskiej pojawił się stosunkowo wcześniej, już za biskupa Eryka (1377-1391). Pierwszym poświadczonym źródłowo oficjałem był Mikołaj Rydburg, kanonik przemyski i poznański, występujący przy boku wspomnianego biskupa

¹³⁶ Tamże, s. 15.

¹³⁷ Oficjał był delegowanym sędzią biskupim, stale rezydującym i sprawującym swą władzę w stolicy diecezji. Natomiast wikariusz generalny (vicarius in spiritualibus) był osobistym zastępcą biskupa w sprawach administracyjnych. Jego uprawnienia in spiritualibus obejmowały sprawy jurysdykcji administracyjnej diecezji. Zob. A. Ve t u l a n i, *Początki oficjalu biskupiego w Polsce*, „Nova Polonia Sacra”, 3:1939, s. 18; P. H e m p e r e k, *Oficjalat okręgowy w Lublinie XV-XVIII w.*, Lublin 1974, s. 46.

¹³⁸ W e i s s, *Organizacja diecezji lubuskiej w Średniowieczu*, s. 96; S. L i b r o w s k i, *Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów organizacji*, Warszawa 1949, s. 96; S z y m a ń s k i, *Biskupstwa polskie*, s. 218-220.

w roku 1386¹³⁹. Natomiast oficjałem biskupa Macieja był Jakub (1409). Z roku 1425, a więc z czasów bpa Janusza z Lubienia (1420-1435), pochodzi pojedyncza wzmianka o kolejnym oficjale przemyskim Filipie Kleindinst kanoniku przemyskim.

Już około roku 1454 nastąpiło w diecezji przemyskiej połączenie w jednym ręku urzędów oficjała i wikariusza generalnego (in spiritualibus). Pierwszym, który piastował oba te urzędy równocześnie, był Andrzej ze Stróży, dziekan kapituły przemyskiej, mianowany przez bpa Mikołaja Błażejowskiego (1452-1474)¹⁴⁰. Od tego czasu oba urzędy sprawowane były zawsze razem przez jednego urzędnika.

Oficjałowie i wikariusze generalni prowadzili własną kancelarię, zwaną konsystorzem. Miała ona stałą siedzibę w stolicy diecezji – Przemyślu. Zatrudniała pewną liczbę stałych urzędników takich jak: notariusz, oskarżyciel publiczny (instygator), obrońca wężła małżeńskiego, zaś okresowo tzw. sędziów surogatów itp. Oficjałowie i wikariusze generalni działali w ramach uprawnień nadanych im przez biskupów. W wielu przypadkach uprawnienia te dotyczyły niemal pełnego zakresu kompetencji ordynariuszów w zakresie sądowym i administracyjnym (tak było wówczas, gdy biskupi przebywali przez dłuższy czas z dala od diecezji).

Prawdopodobnie na początku lat 20. XVI stulecia został utworzony oficjالات okręgowy z siedzibą w Brzozowie. Funkcję oficjała pełnił tam w pierw ks. Jan Słomkowski rektor kościoła parafialnego w Brzozowie (występuje w dokumentach w latach 1523-1527) a następnie ks. Stanisław z Brzozowa prepozyt miejscowego szpitala (w źródłach występuje pod rokiem 1543)¹⁴¹. Działalność oficjالاتu okręgowego w Brzozowie ustąpiła zapewne jeszcze w latach 40. XVI stulecia i w późniejszym czasie nie została wznowiona. W ten sposób diecezja aż do schyłku XVIII wieku miała jeden konsystorz generalny, mający stałą siedzibę w Przemyślu.

Po I rozbiórce Polski w roku 1782 władze austriackie wcieliły samowolnie do diecezji przemyskiej okręg zamojski z diecezji chełmskiej z 50 parafiami. Dla tego terytorium bp Józef T. Kierski utworzył jeszcze w tym samym roku oficjالات i wikariat generalny w Zamościu z biskupem Melchiorem Kochnowskim jako wikariuszem generalnym¹⁴². Po śmierci bpa J. T. Kierskiego, jego następcą bp Antoni Betański w roku 1783 potwierdził i zreorganizował funkcjonujące już konsystorze generalne w Przemyślu i Zamościu, dodając do nich kolejny w Brzozowie. Równocześnie przydzielił określone dekanaty do poszczególnych konsystorzów. Dwa lata później, na żądanie władz austriackich, bp Betański zniósł w roku 1785 konsystorz generalny w Brzozowie, zaś konsystorzowi w Zamościu nadał niższą rangę. Jego następcą, bp Antoni Gołaszewski, na żądanie Gubernium

¹³⁹ B o r c z, *Organizacja lacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 101.

¹⁴⁰ F e d e r k i e w i c z, *Kapituła przemyska ob. lac.*, KDP, 13 (1913) s. 111.

¹⁴¹ B o r c z, *Organizacja lacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 115-116.

¹⁴² B. K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, NP, 43 (1975) s. 144.

lwowskiego, podporządkował Zamojszczyznę konsystorzowi generalnemu w Przemyślu¹⁴³.

Po zniesieniu we wrześniu 1805 roku diecezji tarnowskiej i włączeniu 9 dekanatów do Przemyśla bp A. Gołaszewski utworzył z nich rodzaj oficjaluatu okręgowego (*Surrogatio Pilsnensis*) z surogatem ks. Wojciechem Zaborskim proboszczem w Pilźnie na czele (od początku roku 1808). Oficjaluat pilzneński utrzymał się do czasu włączenia okręgu w roku 1821 do diecezji tyńieckiej¹⁴⁴.

Od momentu włączenia okręgu pilzneńskiego do Tyńca diecezja przemyska posiadała jeden konsystorz generalny z siedzibą w Przemyślu. Konsystorz złożony był z dwóch struktur: sądu biskupiego do spraw małżeńskich i właściwego konsystorza (kancelarii), z kompetencjami do spraw administracyjnych. Reformę sądu biskupiego przeprowadził jeszcze przed I wojną światową bp Józef S. Pelczar dzieląc go na sąd biskupi do spraw małżeńskich, oraz sąd biskupi do spraw spornych kościelnych i dyscyplinarnych. W roku 1918 miała miejsce kolejna gruntowna reforma organizacji konsystorza i sądu biskupiego, dokonana według wskazań nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego. Powołana została do życia kuria biskupia złożona z 2 członów: kancelarii (sprawy administracyjne), oraz sądu biskupiego (sprawy małżeńskie i sporne). Obok dotychczasowych referentów zostali zamianowani egzaminatorzy, oraz powołane rady i komisje o określonych kompetencjach itp.¹⁴⁵

3. Dekanaty

W diecezji przemyskiej organizacja dekanalna, która znana była na ziemiach polskich już w 2. połowie XII stulecia¹⁴⁶, zaprowadzona została przy końcu XIV stulecia, przypuszczalnie przez bpa Eryka (1377-1391)¹⁴⁷. Z tego czasu mamy potwierdzone źródłowo istnienie jedynie 3 dekanatów (łańcucki, przemyski i jarosławski), chociaż już wówczas funkcjonowały zapewne i inne (rzeszowski, krośnieński, sanocki, samborski i może dynowski).

Podział diecezji na dekanaty odnowił w roku 1594 bp Wawrzyniec Goślicki (1591-1601), dzieląc diecezję na 7 dekanatów (dynowski, jarosławski, krośnieński, przemyski, rzeszowski, samborski i sanocki)¹⁴⁸. Już w roku 1603 bp Maciej Pstrokoński utworzył nowy dekanat sokołowski, wydzielając go z terytorium sąsiednich – jarosławskiego i rzeszowskiego. W roku 1630 bp Adam Nowodworski

¹⁴³ K u m o r, *Granice*, 21 (1970) s. 320-322.

¹⁴⁴ K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 147.

¹⁴⁵ Kuria diecezjalna zreorganizowana przez Najprzew. Arcypasterza według wymogów nowego Kodeksu, KDP, 18 (1918) z. 8, s. 169-171.

¹⁴⁶ B. K u m o r, *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*, RTK, 7 (1960) z. 2, s. 93 n.; T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku*, Warszawa 1953, s. 351.

¹⁴⁷ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 218.

¹⁴⁸ S a w i c k i, *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, s. 111.

przeniósł jego siedzibę do Leżajska, zmieniając przy tym częściowo granice dekanatu. Natomiast w roku 1641 bp Piotr Gembicki wydzielił z dekanatu przemyskiego nowy mościski, liczący 15 parafii.

Gruntowniejszej przebudowy organizacji dekanalnej dokonał w roku 1746 bp W.H. Sierakowski, zwiększając liczbę dekanatów w diecezji z 9 do 12. Utworzył on wówczas 4 nowe dekanaty (brzozowski, nowomiejski, pruchnicki i tarnogrodzki), znosząc przy okazji dekanat przemyski. Pięć lat później, w roku 1751, tenże biskup podzielił diecezję na 3 archidiaconaty, włączając do nich po 4 dekanaty. Do archidiaconatu brzozowskiego włączył wówczas dekanat brzozowski, dynowski, krośnieński i sanocki, do jarosławskiego dekanat jarosławski, leżajski, rzeszowski i tarnogrodzki, zaś do przemyskiego dekanat mościski, nowomiejski, pruchnicki i samborski¹⁴⁹.

Rozbiory i postępujące w ślad za nimi zmiany granic państwowych przyniosły na przełomie XVIII i XIX stulecia poważne zmiany w organizacji kościelnych struktur terytorialnych w tym dekanatów (wszystkie dokonywane były na wyraźne polecenie władz zaborczych). Już w 1782 roku liczba dekanatów wzrosła do 18, po tym, gdy do diecezji przemyskiej wcielona została galicyjska część diecezji chełmskiej, gdzie funkcjonowało 6 dekanatów: Belz, Grabowiec, Hrubieszów, Potylicz, Sokal, Zamość, oraz 4 parafie z dekanatu Krasnystaw¹⁵⁰.

W roku 1785 wprowadzony został nowy podział dekanalny diecezji, dostosowany do granic administracyjnych (cyrkularnych) Galicji. Liczba dekanatów wzrosła do 19 z tym, że kilka dekanatów zostało zniesionych (Belz, Dynów, Nowe Miasto, Potylicz, Pruchnik,), a w ich miejsce zorganizowano 6 nowych (Dobromil, Kańczuga, Lesko, Lubaczów, Przemyśl i Rymanów)¹⁵¹. W następnym roku (1786) inkorporowane zostały do Przemyśla 3 dekanaty z diecezji tarnowskiej (głogowski, miechociński i rudnicki), w zamian za 1 dekanat (krośnieński) jej odstąpiony¹⁵². Natomiast w roku 1787 diecezja odstąpiła archidiecezji lwowskiej 2 dekanaty w obwodzie żółkiewskim: lubaczowski i sokalski¹⁵³.

Nowa reorganizacja w sieci dekanalnej miała miejsce w roku 1787. Powstały wówczas nowe dekanaty: Jaworów, Komarno (wkrótce zniesiony) i Pruchnik. Natomiast siedzibę dekanatu Kańczuga przeniesiono do Przeworska. W następnym zaś roku z dekanatu samborskiego wydzielono nowy w Drohobyczu¹⁵⁴.

Po zniesieniu przez władze austriackie w roku 1805 diecezji tarnowskiej włączonych zostało z w roku 1807 z jej terytorium do Przemyśla 9 dekanatów: biecki, jasielski, krośnieński, mielecki, pilzneński, radomyski, strzyżowski, ropczycki

¹⁴⁹ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375-1772)*, NP, 46 (1976) s. 43-45; L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 394-406.

¹⁵⁰ K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 149.

¹⁵¹ Tamże, s. 151-152.

¹⁵² K u m o r, *Granice*, ABMK, 21 (1970) s. 323.

¹⁵³ Tamże, s. 323.

¹⁵⁴ K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 153.

i żmigrodzki. Natomiast po wcieleniu w roku 1809 do Księstwa Warszawskiego okręgu zamojskiego diecezja przemyska utraciła 4 dekanaty (hrubieszowski, tarnogrodzki, tomaszowski i zamojski). W roku 1818 weszły one na stałe w skład diecezji lubelskiej. Kolejna utrata kilku dekanatów miała miejsce w roku 1821, bowiem po utworzeniu diecezji tarnowskiej (tynieckiej) pap. Pius VII włączył do niej z przemyskiej 4 dekanaty: mielecki, pilzneński, radomyski i ropczycki. W roku 1841 bp Franciszek Zachariasiewicz podzielił dekanat przemyski na Przemyśl – miasto (z 1 parafią katedralną) i Przemyśl – zamiejski. W rezultacie tych zmian w roku 1850 diecezja przemyska liczyła 24 dekanatów położonych w 5 obwodach (cyrkulach) administracyjnych. W obwodzie przemyskim – 6 dekanatów: Przemyski miejski, Przemyski zamiejski, Jarosław, Jaworów, Mościska, Pruchnik. W obwodzie samborskim – 2: Sambor i Drohobycz. W obwodzie sanockim – 5: Brzozów, Dobromił, Lesko, Rymanów, Sanok. W obwodzie rzeszowskim – 6: Głogów, Leżajsk, Miechocin, Przeworsk, Rudnik i Rzeszów. W obwodzie jasielskim – 5: Biecz, Jasło, Krosno, Strzyżów i Żmigród¹⁵⁵. Podział ten utrzymał się do roku 1861, kiedy to bp Adam Jasiński wydzielił 2 nowe: brzosteki i frysztacki, zwiększając liczbę dekanatów w diecezji do 26. Natomiast bp Maciej Hirschler wznowił w 1874 roku dekanat dynowski, zaś Łukasz Solecki w 1882 roku zniósł dekanat frysztacki.

Sieć dekanalną diecezji rozbudował wydatnie bp Józef S. Pelczaroku Już w roku 1903 utworzył on dekanat rzepiennicki, w 1910 łańcucki i tyczyński, w 1911 ołpiński, w 1912 jaćmierski i rudecki, w 1919 dukielski, zaś w 1921 sokołowski i wiszneński. W ten sposób liczba dekanatów w diecezji doszła do 35 (przemyski miejski, przemyski zamiejski, biecki, brzosteki, brzozowski, dobromiński, drohobycki, dukielski, dynowski, głogowski, jaćmierski, jarosławski, jasielski, jaworowski, krośnieński, leski, leżajski, łańcucki, miechociński, mościski, ołpiński, pruchnicki, przeworski, rzeszowski, rudecki, rudnicki, rymanowski, rzepiennicki, samborski, sanocki, sokołowski, strzyżowski, tyczyński, wiszneński i żmigrodzki)¹⁵⁶.

W roku 1925, w związku z kompleksową reorganizacją Kościoła katolickiego w Polsce, diecezja utraciła na rzecz Tarnowa 3 dekanaty: biecki, ołpiński i rzepiennicki. Po utworzeniu w roku 1931 przez bpa Anatola Nowaka 3 nowych dekanatów: rozwadowskiego, sieniawskiego i ulanowskiego ich liczba podniosła się znowu do 35. Ten stan utrzymał się niezmiennie do końca II wojny światowej.

Po zakończeniu wojny, na skutek zaprowadzenia nowej granicy państwowej, na terenie Ukrainy sowieckiej pozostało 5 całych dekanatów (drohobycki, mościski, rudecki, samborski i wiszneński), oraz po kilka parafii z kolejnych 4 (dobromińskiego, jaworowskiego, leskiego i przemyskiego zamiejskiego). W związku ze zmianami granic państwowych po II wojnie, oraz rozbudową sieci parafialnej, nastąpiła też systematyczna rozbudowa sieci dekanalnej. W roku 1952 diecezja była

¹⁵⁵ Tamże, s. 324-326.

¹⁵⁶ Schematyzmy diecezji przemyskiej o.ł. z lat 1860-1925.

podzielona na 31 dekanatów, zaś w roku 1990 już na 55 dekanatów¹⁵⁷. W wyniku nowego podziału Kościoła polskiego z 1992 roku diecezja utraciła na rzecz diecezji rzeszowskiej i sandomierskiej 21 dekanatów (brzostocki, czudecki, frysztacki, głogowski, gorzycki, oba jasielskie – wschodni i zachodni, niżański, raniżowski, rudnicki, cztery rzeszowskie – I, II, III i IV, sokołowski, stalowowolski, strzyżowski, oba tarnobrzeskie – południowy i północny, tyczyński i żmigrodzki), zachowując 34 dekanaty.

W roku 2002 archidiecezja przemyska posiadała już 37 dekanatów, podzielonych na 6 archiprezbiteratów. I tak w archiprezbiteracie bieszczadzkim funkcjonują 4 dekanaty: leski, lutowski, soliński i ustrzycki, jarosławskim – 7: jarosławski I, II i III, pruchnicki, radymieński I i II, oraz sieniawski, krośnieńskim – 5: dukielski, krośnieński I, II i III, oraz rymanowski, w łańcuckim – 8: błażowski, kańczucki, leżajski, łańcucki I i II, przeworski I i II, oraz żołyński, w przemyskim 7: birczański, dubiecki, dynowski, przemyski I, II i III, oraz żurawicki i w sanockim – 6: brzozowski, grabownicki, jaćmierski, rzepecki, oraz sanocki I i II¹⁵⁸.

4. Parafie

Formowanie się sieci parafialnej w diecezji przemyskiej w początkowym okresie jej dziejów nie zostało jak dotąd dokładniej zbadane¹⁵⁹. Najstarszym znanym ośrodkiem chrześcijaństwa łańcuckiego na jej terenie był niewątpliwie Przemysł, gdzie już na początku XI stulecia został wzniesiony niewielki kościół grodowy (rotunda). Jego kontynuacją był zapewne kościół św. Mikołaja, wzniesiony według najnowszych ustaleń w okresie od około połowy XII do połowy XIII wieku (zachowany częściowo pod obecną katedrą)¹⁶⁰. Kościół ten po raz pierwszy został poświęcony źródłowo w niedatowanym dokumencie księcia Lwa Daniłowicza (zm. przed 1301)¹⁶¹. Prawdopodobnie około połowy XIII stulecia powstały w tym mieście placówki duszpasterskie związane z działalnością misyjną zakonów że-

¹⁵⁷ *Schematyzm diecezji na rok 1990*, Przemysł 1990.

¹⁵⁸ *Rocznik archidiecezji przemyskiej 2002*, Przemysł 2002.

¹⁵⁹ Ze względu na brak kompletnych przekazów źródłowych do najwcześniejszego okresu dziejów diecezji nie można rozstrzygnąć jednoznacznie, kiedy na tym terenie powstały pierwsze parafie i kto był ich fundatorem.

¹⁶⁰ Zob. P i a n o w s k i, P r o k s a, *Rotunda św. Mikołaja w Przemysłu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, s. 271. Autorzy przyjmują też możliwość nieco późniejszego czasu powstania tej świątyni w przypadku jej przebudowy (ostatnia tercja XIII w.).

¹⁶¹ Tamże, s. 267. Natomiast T. M. Trajdos, w artykule: *Kapituła katedry przemyskiej i kuria biskupia w czasach Jagielly*, „Przegląd Historyczny”, 88 (1997) z. 3-4, s. 387 przyp. 17, wyraża pogląd, że kościół ten „sprzedał” wójtowi Janowi w celu powołania parafii katolickiej ks. Lew II między rokiem 1317 a 1323, organizując gminę prawa magdeburskiego dla mieszczań polskich. Podobnie A. S. Fenczak opowiada się za tym, że dokument ten wystawił ks. Lew II około 1320 roku (*Z badań nad początkami samorządu miejskiego w Przemysłu i jego kancelarii /do 1389 roku/*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 5 (1988) s. 25-27).

rzających głównie dominikanów). W I połowie XIV stulecia powstała parafia w Sanoku, oraz po 1340 roku w Jarosławiu¹⁶².

W chwili włączenia diecezji w roku 1375 do nowej metropolii halickiej funkcjonowała na jej terytorium dosyć jeszcze rzadka sieć parafialna. Większość parafii zlokalizowanych było w miastach oraz zachodnich i centralnych rejonach diecezji. Ks. Jan Kwolek ustalał ich liczbę w tym czasie na około 20¹⁶³. Już wówczas faktyczna ich liczba mogła dochodzić do 30. W ciągu kilkudziesięciu kolejnych lat ich ilość zwiększyła się wyraźnie w wyniku intensywnej kolonizacji słabo zaludnionych dotąd terenów, zwłaszcza pasa dawnego pogranicza polsko-ruskiego, jak również „zagęszczaniu” parafii w starych ośrodkach¹⁶⁴. Duża część nowych osad, już w chwili lokacji, otrzymywała własne kościoły. Wiek XV był okresem najszybszego rozwoju sieci parafialnej diecezji, bowiem powstało ich wówczas około 80. Dzięki temu u schyłku XV wieku liczba parafii zwiększyła się w diecezji do około 130¹⁶⁵. Od tego czasu proces fundacji nowych parafii uległ przyhamowaniu, bowiem w XVI stuleciu powstało mniej niż 50 parafii. W tym też czasie kilka parafii zanikło, wskutek czego w połowie XVI stulecia było w diecezji około 165-170 parafii¹⁶⁶. Znaczne szkody w sieci parafialnej spowodowała reformacja protestancka, kiedy to w rękach innowierców znalazło się przejściowo kilkadziesiąt kościołów¹⁶⁷. W rezultacie wszystkich tych przemian w roku 1772 diecezja miała 174 parafie (oraz kilka filii), podzielonych na 12 dekanatów (zdecydowana ich większości to parafie wielowioskowe)¹⁶⁸. Rozbiory Polski i postępujące w ślad za nimi częste zmiany granic państwowych, przyniosły znaczne zmiany w sieci parafialnej. Już na początku 1782 roku do diecezji przemyskiej wcielona została galicyjska część diecezji chełmskiej, gdzie funkcjonowało 50 parafii, należących do 6 dekanatów¹⁶⁹.

¹⁶² J. M a k a r a, *Dzieje parafii jarosławskiej*, Jarosław 1936, s. 3.

¹⁶³ Ks. Jan Kwolek ustalił, że z „epoki lubuskiej” diecezja odziedziczyła około 20 parafii. Autor wymienia tu: Krosno, Rogi, Równe, Cergowa, Domaradz, Blizne, Brzozów, Górki, Sanok, Bukowsko, Rzeszów (Staromieście), Tyczyn (?), Łañcut, Jarosław, Radymno (?), Lubaczów, Przemyśl, Strzelczyńska k. Mościsk, Wisznia, Sambor, Drohobycz, Stryj (*Początki biskupstwa przemyskiego*, s. 19).

¹⁶⁴ Ks. Kwolek przyjmuje, że w okresie 13 lat rządów bpa Eryka podwoiła się liczba kościołów w diecezji tak iż następcy mógł on przekazać około 40 kościołów parafialnych. W tym czasie doszły nowe: Krzemienica, Wysoka, Albigowa, Markowa, Kosina, Kraczkowa, Sonina, Sietesz, Handzlówka, Kańczuga (?), Leżajsk, Langenau, Tyczyn, Radymno, Rzeszów, Strachocina, Jasionka, Haczów (Tamże, s. 19).

¹⁶⁵ W. M ü l l e r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375-1772)*, NP, 46 (1976) s. 40.

¹⁶⁶ T. Ś l i w a, *Duchowieństwo parafialne diecezji przemyskiej w połowie XVI w.*, RTK, 15 (1968) z. 4, s. 61.

¹⁶⁷ Bp Piotr Gembicki, w relacji do Rzymu w roku 1640, informował o 153 parafiach funkcjonujących wówczas w diecezji przemyskiej. B o r a t y ũ s k i, *Najdawniejsze relacje biskupów polskich*, s. 10.

¹⁶⁸ S. L i t a k, *Kościół laciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 394-406.

¹⁶⁹ K u m o r, *Graniec*, ABMK, 21 (1970) s. 320.

Parafie w diecezji przemyskiej były dosyć rozległe¹⁷⁰. W 1772 roku ich średnia powierzchnia wynosiła 103 km² (dla porównania w tym samym czasie przeciętna powierzchnia parafii w diecezji krakowskiej to 61 km², zaś w lwowskiej – 215 km²)¹⁷¹. W 2. połowie XVIII wieku zdecydowana większość parafii w obrębie diecezji była patronatu szlacheckiego¹⁷². W 1772 roku na 171 kościołów parafialnych o znanym patronacie aż 120 (70,17%) było patronatu szlacheckiego. Prawo patronatu w stosunku do 32 kościołów (18,71%) należało do duchowieństwa, 17 (9,94%) do króla, zaś 2 parafie (1,16%) miały mieszany patronat. Tworzenie parafii zależało głównie od właścicieli dóbr, którzy wydzielali dla nowej parafii odpowiednie uposażenie. Przeciętne uposażenie parafii wynosiło od 1 do 2 łanów ziemi. Do tego dochodziła dziesięcina snopowa i pieniężna, a także meszne. Do dochodów parafii należało również stołowe z domów mieszczkańskich, opłaty stuły, procenty od kapitałów fundacyjnych, ofiary na wino, hostie i wosk itp. Stosunkowo niewiele parafii otrzymało jako uposażenie wioski¹⁷³. Dochody z majątku parafialnego służyły utrzymaniu duchownych, kościołów, służby kościelnej, szkół, szpitali przytułków parafialnych itp.

Częstym zjawiskiem, rozpowszechnionym także w innych diecezjach Rzeczypospolitej, było kumulowanie dwóch lub więcej probostw, a także innych beneficjów (altarii, kanonii itp.). Duchowni posiadający kilka probostw byli zobowiązani utrzymywać na miejscu kapłana zastępcę, zwanego komendatorem¹⁷⁴. W większych parafiach proboszczom pomagali w duszpasterstwie wikariusze. Obowiązek ich utrzymywania przewidywał niekiedy już akt fundacji parafii. Uposażenie wikariuszy w XVII i XVIII stuleciu stanowiła najczęściej pensja roczna w wysokości od 100 do 300 florenów. W praktyce jednak zbyt szczupłe uposażenie wielu parafii nie pozwalało na ich zatrudnienie.

W duszpasterstwie parafialnym, od samych początków istnienia diecezji, nieocenioną rolę odgrywały zakony męskie. W roku 1772 w rękach zakonów znajdowało się 14 parafii, 1 filia, oraz 2 kapelanie. I tak bożogrobcy prowadzili 6 parafii (Przeworsk, Leżajsk, Giedlarowa, Rudołowice, Tuligłowy, Urzejowice), dominikanie 1 (Cieszanów), misjonarze – 2 i 1 filię (Dydnia, Sambor i Strzałkowice /filia Sambora/), franciszkanie – 1 (Kalwaria Pałacowska), karmelici trzewiczkowi – 2

¹⁷⁰ Szerzej na temat parafii na ziemiach polskich zob. S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce* (dalej: KP), red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1969, s. 261-294.

¹⁷¹ Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 119-127; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, KP, t. 2, s. 73-74.

¹⁷² Prawo patronatu wobec kościołów parafialnych przysługiwało fundatorom kościołów i ich spadkobiercom.

¹⁷³ Wioskami obdarowane zostały probostwa w Przeworsku, Stryju, Lesku, Lubaczowie, Jarosławiu, Dynowie, zaś w Birczy i Radenicach sołectwami. B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 244-245.

¹⁷⁴ E. Wiśniewski, *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, ABMK, 18 (1969) s. 215.

(Sąsiadowice i Skole¹⁷⁵), jezuici – 1 parafię (Zarszyn) i 2 kapelanie (Radawa¹⁷⁶, oraz Turka¹⁷⁷).

W diecezji przemyskiej do rozbiorów ufundowanych zostało przy znaczniejszych kościołach 20 prepozytur parafialnych z kolegiami wikariuszów wieczy-
stych – zwanych mansjonarzami¹⁷⁸. Do obowiązków mansjonarzy, oprócz zwy-
czajnych funkcji wikariuszowskich, należało zazwyczaj codzienne śpiewanie
Oficjum o Najświętszej Maryi Pannie, oraz celebrowanie mszy św. wotywnych za
duszę fundatora i jego rodziny¹⁷⁹.

Pierwszą w obrębie diecezji prepozyturę parafialną ufundował w roku 1454
w Tyczynie Jan z Pilczy. Kolejne powstały w: Dynowie (1462), Dubiecku (1471),
Przemysłu (1510 – kolegium mansjonarzy), Krośnie (1514), Lesku (1539),
Samborze (1589), Rybotyczach (1599), Mościskach (1602), Kańczudze (1612),
Jarosławiu (1619 – kolegium mansjonarzy), Rymanowie (1619), Krasieczynie
(1630), Brzozowie (1631), Rzeszowie (1635), Łańcucie (1641), Pruchniku
(1641), Żołyni (1696), Sanoku (1723) i Sokołowie (1760)¹⁸⁰.

Fundatorami większości prepozytur (kolegiów mansjonarzy) była bogata
szlachta, która na tym terenie ufundowała 11 tego typu instytucji kościelnych,
biskupi przemyscy 1 prepozyturę i 1 kolegium mansjonarzy, wyżsi duchowni 2.
W czterech przypadkach były to fundacje zbiorowe.

Sieć parafialna diecezji przemyskiej w podstawowym swym zrębie ukształ-
towana została do połowy XVIII stulecia. Jednakże już wówczas była niewy-
starzająca w stosunku do potrzeb. Parafie, zwłaszcza we wschodnich i połu-
dniowo-wschodnich rejonach diecezji, były zbyt rozległe i nierównomiernie
rozmieszczone. W dużym stopniu utrudniało to wiernym spełnianie praktyk i roz-
wój życia religijnego. W tej sytuacji istniała też realna groźba przechodzenia w re-
jonach o przewadze ludności unickiej łacinników na obrządek grekokatolicki¹⁸¹.
Wnet po I rozbiorze, w latach 1782-1787 władze austriackie przygotowały plan
rozbudowy sieci parafialnej i dostosowania jej do aktualnych potrzeb. Zaplanowano
utworzenie na terenie diecezji przemyskiej 40 nowych parafii i 39 kapelami lo-
kalnych, budowę 57 nowych kościołów, oraz rozbudowę 3¹⁸². Niestety, plany te
z różnych powodów zrealizowano jedynie częściowo. Do roku 1850 powsta-
ło łącznie zaledwie 14 z zaplanowanych 79 parafii i kapelami. W konsekwen-

¹⁷⁵ Duszpasterstwo zlecił im bp W. H. Sierakowski.

¹⁷⁶ Parafia erygowana po roku 1773.

¹⁷⁷ Parafia erygowana w roku 1773.

¹⁷⁸ H. B o r c z, *Prepozytury parafialne w diecezji przemyskiej w XV-XVIII wieku*, STV, 27 (1989) nr 1, s. 257-268. Mansjonarzy (zazwyczaj było ich od 2-6) obowiązywała wspólnota majątkowa i wspólne mieszkanie. W życiu codziennym kierowali się nadanymi im statutami.

¹⁷⁹ J. S z y m a ń s k i, *Początki prepozytur w diecezji krakowskiej*, RTK, 9 (1962) z. 1, s. 65-67.

¹⁸⁰ B o r c z, *Prepozytury parafialne diecezji przemyskiej w XV-XVIII wieku*, s. 257-268.

¹⁸¹ W latach 1869-1909 ubytek łacinników na korzyść unitów w 800 wsiach rzymskokatolickich diecezji przemyskiej i lwowskiej wynosił ponad 45 000 osób.

¹⁸² K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 156 n.

cji na początku okresu autonomicznego, w roku 1870, diecezja liczyła zaledwie 288 placówek duszpasterskich (263 parafie, 13 filii i 12 kapelami lokalnych)¹⁸³. Należy zaznaczyć, że tworzenie nowych placówek duszpasterskich przez biskupów było w tym czasie bardzo utrudnione. Wymagało wcześniejszego uzyskania zgody władz austriackich, a te udzielały jej niechętnie, gdyż pociągało to za sobą zwiększone wydatki z funduszu religijnego.

Okres po uzyskaniu autonomii przez Galicję w roku 1867 przyniósł złagodzenie stanowiska władz austriackich i w konsekwencji następowała stopniowa, chociaż zbyt wolna w stosunku do pilnych potrzeb, rozbudowa sieci parafialnej. W rezultacie po okresie jedenastoletnich rządów bpa M. Hirschlera (1870-1881) i dwudziestoletnich bpa Łukasza Sołeckiego (1881-1900) liczba placówek duszpasterskich wzrosła do 293 (281 parafii i 12 filii)¹⁸⁴. Parafie należały początkowo do 27, a od roku 1882 do 26 dekanatów.

Największą przeszkodą przy tworzeniu w tym czasie parafii był brak odpowiednich funduszy na budowę kościołów i uposażenie dla duszpasterza. Starano się temu zaradzić zawiązane w roku 1873 w Przemyślu bractwo kapłanów „Bonus Pastor”. Jednym z zasadniczych jego celów (od 1880) było gromadzenie środków na budowę i utrzymanie kościołów i kaplic, zwłaszcza we wschodnich rejonach diecezji, gdzie sieć parafialna była rzadka, a przez to życie religijne katolików-Polaków tam mieszkających niezmiernie utrudnione. Rezultatem jego działalności w tym zakresie (do 1930) była znacząca pomoc przy budowie i wyposażeniu kilku dziesiątków kościołów i kaplic w diecezji¹⁸⁵.

Wyraźnego przełomu w rozbudowie sieci parafialnej i dekanalnej w diecezji dokonał bp J. S. Pelczar (1900-1924). Od początku swoich rządów inspirował tworzenie placówek duszpasterskich i czynnie popierał wszelkie inicjatywy duchowieństwa i wiernych zmierzające do tego celu. Aby lepiej dostosować lokalizację nowych kościołów i kaplic do lokalnych potrzeb, biskup polecił w roku 1910 zebrać w całej diecezji opinie księży na ten temat. Opierając się na postulatach księży (przedstawili potrzebę erygowania 67 samodzielnych placówek duszpasterskich) i własnym rozeznaniu, biskup w roku 1912 podał wykaz 45 placówek, które w najbliższym czasie powinny być utworzone. Zdecydowana większość z nich miała być utworzona na terenach o ludności mieszanej, gdzie sieć parafialna była najslabiej rozbudowana¹⁸⁶. W efekcie współdziałania biskupa ze społecznościami lokalnymi i funduszem religijnym w latach 1901-1924 utworzono 61 samodzielnych placówek duszpasterskich. Liczba ich wzrosła z 293 w roku 1901 do

---

¹⁸³ *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisliensis pro anno 1870*, Jasloc 1870, s. 173.

¹⁸⁴ Stan z 1 lutego 1901. Zob. *Schematismus cleri dioec. rit. lat. Premisliensis pro anno 1901*, Premisliae 1901.

¹⁸⁵ J. Jakubiec, *Bractwo Bonus Pastor w diecezji przemyskiej 1873-1930*, Lublin 1984 (mps AAPrz.).

¹⁸⁶ A t a m a n, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej*, s. 38 n.

354 w 1924 a w następnym roku do 356. Należały one wówczas do 35 dekanatów. Równocześnie z rozbudową sieci samodzielnych placówek duszpasterskich, wysiłkiem głównie duszpasterzy i wiernych, budowano kościoły i kaplice dojazdowe. Najwięcej kościołów, bo 102 (81 murowanych i 21 drewnianych), wybudowano za czasów bpa Józefa S. Pelczara¹⁸⁷. Większość z nich zlokalizowana została we wschodnich rejonach diecezji. Uzupełniały one rzadką sieć parafialną i ułatwiały wiernym dostęp do posług kapłana rzymskokatolickiego.

W następstwie wprowadzenia w życie w roku 1925 bulli Piusa XI „*Vixdum Poloniae unitas*” liczba parafii i expozytur spadła w diecezji do 326 (diecezja utraciła na rzecz Tarnowa 31 parafii a uzyskała stamtąd 1). Jednakże do wybuchu wojny w roku 1939 liczba parafii znów osiągnęła stan z 1925 (podobnie i liczba dekanatów została podniesiona do 35). W ciągu 14 lat za bpa A. Nowaka (1924-1933) i bpa F. Bardy (od 1934) utworzono łącznie 30 parafii¹⁸⁸. W tym samym okresie wzrosła też nieco liczba kościołów nieparafialnych i kaplic dojazdowych.

Od początku okresu autonomicznego, w miarę wzrostu ilości parafii w diecezji, zmniejszała się ich średnia powierzchnia: z 82 km² w roku 1870 do 73 w 1914 i 59 w 1939¹⁸⁹. Natomiast aż do początku ubiegłego stulecia pomimo wzrostu liczby placówek duszpasterskich stale rosła liczba wiernych przypadających średnio na 1 placówkę: z około 2570 w roku 1870 do około 3670 w 1914. Tendencja ta, w związku ze wzrostem liczby kościołów parafialnych uległa w następnych latach odwróceniu tak, iż w roku 1931 średnio na jedną parafię przypadało w diecezji przemyskiej około 3530 wiernych.

Wspomnieć należy o parafiach wojskowych. Miały one charakter personalny i działalność prowadziły wśród osób wojskowych i ich rodzin. W diecezji pierwsze kościoły dla wojska wraz z odrębnymi kapelanami wprowadzono w okresie rozbiorów. Natomiast parafie wojskowe erygowano w diecezji z dniem 1 maja 1926 roku. Były to: Przemyśl z kościołem Najśw. Serca Jezusa, Jarosław św. Wojciecha (przy kościele parafialnym), Rzeszów z kościołem NMP Królowej Polski i Sanok parafia Chrystusa Króla¹⁹⁰. Po II wojnie kontynuowały działalność parafie garnizonowe w Przemyślu i Rzeszowie (obecnie w Przemyślu, Sanoku i Jarosławiu).

5. Kościoły filialne, kaplice i miejsca pielgrzymkowe

Pierwsze kościoły i kaplice (zarówno publiczne jak i prywatne) pojawiły się w diecezji na schyłku XIV stulecia¹⁹¹. Spełniały one funkcję pomocniczą w stosunku do kościołów parafialnych w diecezji, uzupełniając rzadką w niek-

¹⁸⁷ Kasperkiewicz, *Sluga Boży Józef S. Pelczar biskup przemyski obrz. łac.*, s. 215 n.

¹⁸⁸ Biskup A. Nowak erygował 19 placówek, zaś F. Barda do wybuchu wojny 11.

¹⁸⁹ Por. I. Homola, *Organizacja terytorialna i duszpasterska diecezji przemyskiej rzymskokatolickiej w latach 1867-1914*, NP, 43:1975, s. 247.

¹⁹⁰ *Schematyzm diecezji przemyskiej ob. łac. na rok 1938*, Przemyśl 1938, s. 167.

¹⁹¹ Do tej grupy zaliczały się także kościoły szpitalne, które omawiane są na innym miejscu.

tórych regionach sieć parafialną. Uprawnienia ich były ściśle ograniczone zależnością od kościoła macierzystego. Obsługiwali je duchowni diecezjalni bądź zakonnicy. Najwcześniejsza zachowana informacja źródłowa dotyczy kaplic mszalnych w Rozborzu i Studzianie, funkcjonujących w 1394 roku w obrębie parafii Przeworskiej¹⁹². Wiadomości o 4 kościołach pochodzą z XV stulecia: Krosno – św. Wojciecha (1461), Jarosław – MB Bolesnej (1467), Wierzawice – św. Marii Magdaleny (1477), Mościska – Nawiedzenia NMP (1488). Z XVI wieku posiadamy informacje o 24 kolejnych kościołach: Głębokie – Narodzenia NMP (pocz. XVI w.), Babice – św. Katarzyny (1508), Przeworsk – Zwiastowania NMP (1514), Krosno – św. Jakuba (1515), Zagórz – Wniebowzięcia NMP (1515), Rogi – św. Anny (1516), Drohobycz – Poczęcia NMP i św. Barbary (1541), Sambor – św. Barbary (1548) i Św. Krzyż (1549), Stryj – św. Marii Magdaleny (poł. XVI w.), Rymanów – św. Andrzeja (1552), Stara Wieś – NMP (1568), Przemysł – św. Leonarda (1569), Pruchnik – św. Krzyż (1570), Jarosław – św. Zofii (1573), Sądadowice – św. Anny (1585), Bachórz – św. Wojciech (1593), Łubno – NMP (1593), Wara – Św. Krzyż (1593), Giedlarowa – Bożego Ciała (1596), Borek – Św. Krzyż (1598), Budziwój (1598), Tyczyn – św. Bernarda (1598), Tarnogród – św. Rocha (1600)¹⁹³.

Do połowy XVII stulecia powstało w diecezji co najmniej 60 kościołów filialnych i kaplic publicznych. Około roku 1772 było ich już około 76¹⁹⁴. W roku 1816 było w diecezji 20 kościołów filialnych, nie licząc kaplic publicznych

Fundatorami kościołów i kaplic nie parafialnych była zarówno szlachta, jak też mieszczaństwo, duchowni (m.in. Krosno św. Jakuba /1515/ – ks. Mikołaj kaznodzieja niemiecki, Przemysł Trójcy Św. /ok. 1605/ – ks. Maciej Wołkowicz, a także chłopcy (Trześniów św. Stanisława BM /1590/ – zbiorowo mieszkańcy wioski, Wola Jasienicka św. Piotra /ok. 1650/ – Mateusz Zajęc). Niezwykłego fundatora – ułaskawionego przestępcę – miały 3 kaplice wybudowane w połowie XVII stulecia w obrębie parafii Kańczuga (Kańczuga – św. Barbary, Niżatyce – św. Marii Magdaleny i Żuklin – św. Anny)¹⁹⁵. Kościoły filialne i kaplice publiczne posiadały często niewielkie uposażenie, pochodzące zazwyczaj z drobnych darowizn, przeznaczone na potrzeby kultu, jak też niezbędne remonty. Nabożeństwa odprawiane były w nich zazwyczaj okresowo, w czasie odpustu, najczęściej kilka razy w roku. Natomiast kościoły ze słynącymi łaskami obrazami czy figurami ściągaly wiernych w ciągu całego roku (Blizne /św. Michała/, Borek /Św. Krzyża i NMP/, Giedlarowa /Bożego Ciała/, Jarosław /MB Bolesnej/, Klimkówka /Św. Krzyża/, Leżajsk /MB Śnieżnej/, Malawa /św. Marii Magdaleny/, Przemysł /św. Leonarda/, Sambor /św. Barbary/, Sietesz /św. Antoniego/, Stara Wieś /NM Panny/, Stryj /św. Marii Magdaleny/, Tyczyn /św. Bernarda/, Zagórz /Wniebowzięcia NMP/).

¹⁹² Nakielski, *Miechovia sive promptuarium*, s. 341.

¹⁹³ Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 265-267.

¹⁹⁴ Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 394-406.

¹⁹⁵ Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 269.

Dużą grupę wśród świątyń nie parafialnych stanowiły kaplice prywatne, funkcjonujące w zamkach i dworach prywatnych. Pierwsze pojawiły się już na początku XIV stulecia. Do najstarszych należały kaplice: zamkowe w Kamieńcu (z 1402 i 1524), w Krośnie w dworze biskupim (1408), w Jarosławiu w dworze właścicieli miasta (1438), w Zboiskach w twierdzy (1529), itd. Począwszy od XVI stulecia (aż do II wojny) wiele kaplic zlokalizowanych było w dworach magnackich i szlacheckich znacznie oddalonych od kościołów parafialnych. Liczba kaplic prywatnych (mszalnych) w obrębie diecezji była dosyć zmienna w różnych okresach i wahała się od kilkunastu do kilkudziesięciu.

Kaplice prywatne działały początkowo w oparciu o zezwolenie biskupów a od czasów bpa Achacego Grochowskiego (1624-1627) o specjalne indulty papieskie, wystawiane na kilka lat i wydawane za zgodą ordynariuszów. Udział w liturgii (obowiązek niedzielny) w kaplicach zastrzeżony był zazwyczaj wyłącznie dla rodziny i najbliższych domowników. Czymś niezwykłym był przywilej udzielony przez bpa Macieja Pstrokońskiego w roku 1604 dla kaplicy Piotra Bala w Stężnicy, zezwalający nie tylko na celebry mszy św., ale również na stałe administrowanie sakramentów¹⁹⁶. Jedyne kilka kaplic miało swoich kapelanów stałych, posiadających kanonicznie erygowane beneficja (np. Bybło, Jarosław, Kamieniec, Krasieczyn, Krosno, Zboiska). Większość obsługiwana była przez przebywających w dworach zakonników a niekiedy i księży diecezjalnych.

Na przełomie XVIII i XIX wieku pewna liczba kaplic publicznych została z nakazu władz zaborecych rozebrana. Dotyczyło to zwłaszcza tych, które nie posiadały funduszków na niezbędne remonty. W XIX i XX wieku niektóre z dawnych kościołów dojazdowych i kaplic awansowały do rzędu kościołów parafialnych. Przy końcu XIX i w pierwszej połowie XX stulecia w wielu rozległych terytorialnie parafiach podjęto budowę kaplic i kościołów filialnych, by w ten sposób umożliwić wiernym częstszy udział w mszach św. niedzielnych i zapobiec ich wynaradawianiu (wielkie zasługi na tym polu miało Bractwo „Bonus Pastor”¹⁹⁷).

Archidiecezja Przemyska słynie z licznych cudownych i łaskami słynących obrazów Matki Bożej. Do najstarszych sanktuariów maryjnych na jej terytorium należą: bazylika bernardynów w Leżajsku, z obrazem Matki Bożej Pocieszenia (koronowany w 1752 roku), kościół dominikanów w Jarosławiu z figurą Matki Bożej Bolesnej (koronacja 1755 roku), w Przemysłu: archikatedra z figurą Matki Bożej „Jackowej” (koronowana w 1766 roku) oraz kościół franciszkanów z obrazem Matki Bożej (koronowany 1767 roku). Nieco młodsze sanktuaria Maryjne to: Kalwaria Paławska pod Przemysłem (koronacja 1882 roku), Stara Wieś k. Brzo-

¹⁹⁶ Jeszcze w roku 1699 kapelan tej kaplicy błogosławił w niej małżeństwa, przyjmował spowiedzi wielkanocne, udzielał pozostałych sakramentów, grzebał zmarłych itp. Zob. Tamże, s. 276.

¹⁹⁷ W tym czasie w samej tylko rozległej parafii katedralnej przemyskiej wybudowano w wioskach do niej należących 9 kaplic mszalnych (Grochowce – 1868, Kuńkowce – 1870, Prątkowce – ok. 1870, Ostrów – 1887, Kruhel Mały – 1892, Łuczyce – 1906, Pikulice – 1912, Lipowica – przed 1914, Witoszyńce – 1916, Kniażyce – 1929). Zob. Federkiewicz, *Kapituła przemyska o. l.*, KDP, 12 (1912) s. 164-169.

zowa (koronacja 1877, rekoronacja 1972 roku), Tuligłowy (1909 roku), Borek Stary (1910 roku), Jasień k. Ustrzyk Dolnych (1921 roku w Rudkach), Domaradz (1958 roku), Jodłówka (1975, rekoronacja 1991 roku), Łańcut (1992 roku), Haczów (1997), Jaśliska (1997) i Wielkie Oczy (1997)¹⁹⁸.

IV. Instytucje diecezjalne

1. Biskupi koadiutorzy i pomocniczy (sufragani)

Diecezja przemyska miała w przeszłości jednego biskupa koadiutora z prawem następstwa. Był nim bp Antoni W. Betański, który przez 3 lata (1781-1783) pełnił swoją funkcję przy boku ordynariusza bpa Józefa T. Kierskiego (1768-1783), zaś po jego śmierci przejął rząd w diecezji jako ordynariusz.

Biskupa pomocniczego (popularnie określanego jako sufragana) diecezja przemyska otrzymała dopiero w 2. połowie XVII stulecia. Wynikało to głównie stąd, że diecezja nie miała wystarczających środków na jego utrzymanie. Biskupi pomocniczy wspierali ordynariuszów zarówno w czynnościach pontyfikalnych, jak też w administrowaniu diecezją, w ściśle określonym zakresie¹⁹⁹. Starania o ustanowienie sufraganii w diecezji przemyskiej rozpoczął bp Piotr Gembicki (1636-1642). W tym czasie wiele diecezji, nawet małych, miało już biskupów sufraganów. Dla diecezji przemyskiej instytucja ta była koniecznością zważywszy, iż wielu jej pasterzy przebywało przez długi czas przy boku króla, pełniąc różne odpowiedzialne funkcje państwowe. Podstawą do wszczęcia oficjalnych starań był zapis 6 tys. złp., uczyniony w roku 1641 przez kanonika przemyskiego Stefana Siecińskiego, oraz zapis 33 tys. złp., dokonany przez archidiacona przemyskiego ks. Stanisława Stramszewicza w roku 1664²⁰⁰. Wieloletnie starania uwieńczone zostały pomyślnie dopiero w roku 1681, kiedy to Stolica Apostolska wyraziła zgodę na ustanowienie sufraganii²⁰¹. Zgodnie z wolą fundatora ks. Stramszewicza sufragana powoływał biskup ordynariusz spośród członków miejscowej kapituły katedralnej. Pierwszym sufraganiem przemyskim został dziekan tutejszej kapituły Jan Dębski (1681-1691), biskup tytularny Bellineński.

Sufragania przemyska utrzymała się do schyłku XVIII wieku, kiedy to zaborcze władze austriackie zniosły ją w roku 1786 (ostatnim biskupem pomocniczym był Michał Roman Sierakowski (1778-1786), późniejszy biskup łyczowski). Sufraganię przywróciła Stolica Apostolska ponownie po blisko 100 letniej przerwie, u schyłku XIX stulecia (w roku 1882), w wyniku starań podjętych przez

¹⁹⁸ B o r c z, *Archidiecezja Przemyska – zarys dziejów*, s. 19.

¹⁹⁹ Szerzej o biskupach pomocniczych w Polsce zob. W. G ó r a ł s k i, *Biskup tytularny*, EK, t. 2, kol. 614-615; M ü l l e r, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 158-172.

²⁰⁰ S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. łac.*, t. 2, s. 319, 364.

²⁰¹ K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 154-155.

ówczesnego biskupa przemyskiego Łukasza Soleckiego. Pierwszym biskupem pomocniczym został wówczas Ignacy Łobos (1882-1885), awansowany później na biskupstwo tarnowskie²⁰².

Do momentu zniesienia sufraganii przez władze austriackie powołanych zostało na ten urząd 13 duchownych, podobnie od jej reaktywowania do obecnej chwili (2002) – kolejnych 13²⁰³. Przez krótki czas do grona biskupów pomocniczych należał błogosławiony Józef Sebastian Pelczar (1899-1900), późniejszy ordynariusz przemyski. Spośród przemyskich sufraganów w okresie I Rzeczypospolitej awansowało na ordynariuszów 2 biskupów: Ludwik Załuski, który w roku 1699 został ordynariuszem płockim i Stanisław Józef Hozjusz, który w roku 1720 otrzymał biskupstwo inflanckie, w 1722 kamienieckie, zaś w 1738 poznańskie. Biskupi pomocniczy przemyscy w pierwszym okresie istnienia sufraganii (XVII i XVIII wiek) faktycznie zarządzali diecezją a także spełniali wszystkie czynności pontyfikalne w zastępstwie nieobecnych z reguły na miejscu ordynariuszów.

2. Kapituła katedralna

Kapituła katedralna była instytucją diecezjalną o charakterze centralnym, mającą poważny udział w zarządzaniu diecezją a także funkcjach liturgicznych w katedrze. Instytucja ta, stanowiąca kolegium duchownych – prałatów i kanoników, znana była w najstarszych diecezjach polskich już od X-XI stulecia²⁰⁴. W diecezji przemyskiej jej początki sięgają końca lat 70. XIV stulecia (lata 1379-1384). Zorganizował ją i uposażył bp Eryk z Winsen, wnet po przybyciu do Przemyśla²⁰⁵. Początkowo w jej skład wchodziło 2 prałatów (dziekan i kantor), oraz 4 kanoników gremialnych. Około roku 1421 pojawił się w kapitule prepozyt (kapituła liczyła wówczas 8 członków)²⁰⁶. W roku 1442 biskup Piotr Chrzastowski ufundował archidiaconię²⁰⁷, zaś w 1444 kustodię (wraz z wójtem przemyskim Piotrem z Balic)²⁰⁸.

Zgodnie z postanowieniem Władysława Jagiełły z roku 1423 kapituła przemyska miała liczyć 11 kanoników (prałatów i kanoników gremialnych). Liczba

²⁰² Tamże, s. 533-536.

²⁰³ Biskup Antoni Betański (tyt. Troadyjski) był koadjutorem biskupa Józefa T. Kierskiego.

²⁰⁴ Szerzej na temat dziejów, organizacji i roli kapituł zob. S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912; W. Góralski, *Kapituła*, EK, t. 8, kol. 668-670.

²⁰⁵ T. Trajdos, *Kapituła katedry przemyskiej i kuria biskupia w czasach Władysława Jagiełły*, „Przegląd Historyczny”, 88 (1997) z. 3-4, s. 383-415; W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 328-330; Z. Majcher, *Kapituła katedralna przemyska ob. lac. powstanie, organizacja i działalność do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1958 (mps Biblioteka KUL w Lublinie) s. 10 n. Była to pierwsza kapituła katedralna w metropolii halickiej.

²⁰⁶ AGZ, t. VIII, nr 45, s. 68-70.

²⁰⁷ Tamże, nr 66, s. 109-111; Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 1, s. 45.

²⁰⁸ AGZ, t. VIII, nr 73, s. 119-120; tamże, nr 74, s. 120-122.

ta utrzymała się do początku XVIII stulecia, kiedy to do kapituły katedralnej należało 5 prałatów (dziekan, prepozyt, archidiakon, kantor i kustosz), oraz 6 kanoników gremialnych. Na przestrzeni XVIII stulecia liczba prałatur powiększona została o dwie nowe: w roku 1701 doszła scholasteria²⁰⁹ – fundacji ks. Krzysztofa Zielonki, prepozyta w Oleszycach, zaś w 1745 kancelariat – fundacji ks. Ignacego Krzyżanowskiego. Wzrosła też o pięć liczba kanonii gremialnych: w roku 1701 – fundacji rodziny Drohojowskich i druga – fundacji rodziny Snopkowskich, w roku 1744 – fundacji ks. Franciszka Goźlińskiego proboszcza rzeszowskiego, w 1745 – fundacji ks. Michała Witosławskiego, oraz w roku 1750 – kanonia penitencjarza, fundowana przez ks. Jana Sałackiego kanonika i kaznodzieję przemyskiego²¹⁰. W ten sposób kapituła katedralna przemyska w okresie największego rozwoju, w latach 80. XVIII wieku, liczyła 18 prebend. Władze austriackie przy końcu XVIII stulecia radykalnie ograniczyły liczebność kapituły, redukując dekretem kancelarii nadwornej z 23 listopada 1787 roku jej skład do 3 prałatur (prepozyt, dziekan, scholastyk) i 3 kanonii gremialnych²¹¹.

Pierwsze uposażenie kapituła przemyska zawdzięczała biskupowi Erykowi, który nadał jej dziesięciny biskupie z okręgu łańcuckiego (nadanie to zatwierdził w roku 1384 arcybiskup ostrzychomski kardynał Dymitr)²¹². Wkrótce uposażenie to Eryk powiększył, nadając kapitule dziesięciny z okręgu rzeszowskiego, oraz położoną w pobliżu Przemyśla wieś Pnikut²¹³. Ponadto uzyskał od Władysława Jagiełły w roku 1391 inkorporację do majątku kapituły beneficjów parafialnych w Krośnie i Przemyśle (kolejne – w Dolinie w archidiecezji lwowskiej – kapituła uzyskała od Zygmunta Augusta w roku 1570). W latach 1390-1398 majątek kapitulny wzbogaciła wieś Buszkowice koło Przemyśla²¹⁴. Droga zamiany kapituła weszła w posiadanie dziesięciny biskupiej z kilku miejscowości powiatu jarosławskiego (1393 rok) i przemyskiego (1406), okręgu tyczyńskiego (1424 i 1430), leżajskiego (1444) i samborskiego (1448)²¹⁵. W efekcie kolejnych zamian i darowizn już w XVII wieku dziesięcina z większości miejscowości diecezji przeszła w posiadanie kapituły. Rosły też majątki ziemskie kapituły. Do uzyskanych jeszcze w XIV stuleciu wioski Pnikut i Buszkowice doszły w kolejnych latach nowe: Cergowa i Jasionka z klucza jaśliskiego ofiarowane przez biskupa Macieja Pstrokońskiego (1608), oraz sołectwa: wykupione z rąk prywatnych w Domaradzu (1600), ofiarowane przez biskupa Andrzeja Szodrskiego w Lubatowej (1636), Piotra Gembickiego w Jasionce (1640), oraz Jana Zbąskiego

²⁰⁹ Scholasterię ufundował już w roku 1630 Mikołaj Wolski marszałek koronny, jednakże jego fundacja nie weszła w życie. A t a m a n, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej*, s. 21.

²¹⁰ W y c z a w s k i, *Diecezja przemyska*, s. 192-193.

²¹¹ S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 514.

²¹² AGZ, t. VIII, nr 14, s. 21-23. Szerzej o uposażeniu kapituły w czasach Władysława Jagiełły zob. T r a j d o s, *Kapituła katedry przemyskiej i kuria biskupa w czasach Jagiełły*, s. 384-396.

²¹³ AGZ, t. VIII, nr 20, s. 32.

²¹⁴ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 130-131.

²¹⁵ Tamże, 132-133.

w Przysietnicy (1677)²¹⁶. W roku 1745 bp W.H. Sierakowski na prośbę kapituły wcielił wójtostwa w Domaradzu i Przysietnicy do dóbr stołowych, przekazując w zamian kapitule wieś Lubatową²¹⁷. Pomimo iż kapituła przemyska była właścicielem kilku wiosek, kilku mniejszych posiadłości ziemskich, 3 probostw, dziesięciny biskupiej z przeważającej części diecezji, a także renty z funduszków zabezpieczonych na posiadłościach ziemskich (głównie w związku z fundacją kolejnych kanonii), należała do grupy najślabiej uposażonych kapituł w dawnej Rzeczypospolitej. Odbijało się to negatywnie na stabilności jej członków, którzy często przechodzili do lepiej uposażonych kapituł, względnie kumulowali prebendy w kilku kapitułach.

Pierwszy statut kapituły przemyskiej z 10 stycznia 1390 roku był dziełem biskupa Eryka. Przewidywał on archaiczną już wówczas formę życia wspólnego kanoników (m.in. wspólny stół i dom) opartą na zmodyfikowanej wczesnośredniowiecznej regule św. Chrodeganga biskupa Metz (742-746) i akwizgrańskiej (817). Na czele kapituły postawiony został dziekan, któremu podlegali kanonicy oraz duchowieństwo katedralne. Kapituła miała liczyć 2 prałatów (dziekan i kantor), oraz kilku kanoników, których liczba miała być uzależniona od możliwości utrzymania się z majątku wspólnego. Majątkiem kapitulnym zarządzać miał wybierany corocznie prowizor (administrator). Kanoników obowiązywała rezydencja przy katedrze a nieobecność półroczna powodowała automatyczne wykluczenie z kapituły (jedynie studiujący mogli być dyspensowani od tego obowiązku). Kapitulę przyznane zostało prawo wyboru ze swego grona na czas wakatu biskupstwa wikariusza in spiritualibus et temporalibus. Kanonicy mieli też czuwać nad przestrzeganiem zarządzeń biskupa odnośnie Służby Bożej w diecezji, sami dając w tym względzie dobry przykład²¹⁸. Ten pierwotny model ustrojowy kapituły został już 13 lutego 1398 roku zmieniany przez następcę Eryka – biskupa Macieja. Uległ zwłaszcza zmianie istotny przepis o życiu wspólnym, co pociągnęło za sobą podział wspólnego dotąd majątku na indywidualne prebendy²¹⁹.

Kapituła niemal do obecnych czasów odgrywała niezastąpioną rolę w zarządzaniu diecezją. Z jej grona rekrutowali się najbliżsi współpracownicy i doradcy biskupów ordynariuszów. Zgody kapituły wymagały ważniejsze decyzje biskupów, dotyczące m.in. tworzenia nowych parafii, kanonii, ogłaszania ustaw synodalnych, alienacji dóbr itp.²²⁰ Jej też biskup Eryk zastrzegł prawo wyboru biskupa (kapituła skorzystała z tego prawa przy wyborze biskupów Macieja /1392/ i Janusza z Lubienia /1420/). Prawo to zostało jej odebrane de facto już w roku 1435, przy okazji wyboru następcy zmarłego biskupa Janusza z Lubienia. Od tej pory rola kapituły sprowadzała się w praktyce jedynie do zatwierdzania przedsta-

²¹⁶ Tamże, s. 133-134.

²¹⁷ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 433.

²¹⁸ AGZ, t. VIII, nr 20, s. 29-33.

²¹⁹ AGZ, t. VIII, nr 27, s. 41-44; Pawłowski, *Premisla sacra*, s. 81.

²²⁰ Borch, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 129-130.

wianego jej kandydata królewskiego²²¹. Niemal równocześnie utraciła ona nadane jej przez bpa Eryka prawo obsady kanonii, bowiem już w roku 1417 biskup Janusz z Lubienia odstąpił ten przywilej Władysławowi Jagielle (dotyczyło to kanonii wówczas już istniejących). Z kolei w roku 1498 Jan Olbracht odstąpił prawo patronatu prebendy kaznodziei katedralnego Akademii Krakowskiej. W 2. połowie XVIII stulecia kapituła katedralna przemyska liczyła 18 prebend kanonicznych (7 prałatur i 11 kanonii gremialnych). Królowie polscy posiadali prawo patronatu w stosunku do 4 prałatur (dziekan, prepozyt, archidiakon i kantor) i 4 kanonii gremialnych, biskup do 1 prałatury (kancelariat) i 2 kanonii gremialnych (ponadto obsadzał 1 kanonię gremialną na przemian z rodziną Witosławskich), kapituła katedralna w stosunku do 1 prałatury (kustodia) i 1 kanonii gremialnej, Senat Uniwersytetu Jagiellońskiego w stosunku do 2 kanonii (prebendy kaznodziej-skie), rodzina Drohojowskich 1 kanonii, oraz rodzina Witosławskich również 1 (na przemian z biskupem ordynariuszem).

W XIV i XV stuleciu do kapituły mogli należeć duchowni, spełniający określone wymogi (mający święcenia kapłańskie, odznaczający się wiedzą i przykła-dnością życia). Na początku XVI stulecia, w roku 1514, postawiono kandydatom do kapituły dodatkowo wymóg szlachectwa. Wymóg ten usiłował bezskutecznie zmienić w roku 1564 biskup Walenty Herburt na korzyść plebejuszów z doktora-tem²²².

Zwyczaj mianowania kanoników honorowych, który utrzymał się do obecnych czasów, wprowadził w diecezji bp Jan Boruchowski (1583-1584).

Do kapituły przemyskiej wchodziło w ciągu minionych 6 stuleci wielu wybitnych duchownych, którzy odgrywali w swoim czasie znaczącą rolę w Kościele polskim. Do znaczniejszych należeli²²³: przyszli prymasi – Stanisław Szembek (1706-1721), Teodor Potocki (1723-1738) i Ignacy Krasiecki (1795-1801), arcybiskupi lwowscy – Bernard Wilczek (1505-1540), Piotr Starzechowski (1540-1554), Paweł Tarło (1561-1565), Stanisław Grochowski (1633-1645) i Jan Tarnowski (1654-1669), biskupi krakowscy – Jan Rzeszowski (1471-1488), Jan Konarski (1503-1525), Piotr Tylicki (1607-1616)²²⁴ i kardynał Jan Puzyna (1895-1911), biskupi wrocławscy – Jan Drohojowski (1551-1557), biskupi przemyscy – Walenty Herburt delegat na Sobór Trydencki (1560-1572), Achacy Grochowski (1624-1627)²²⁵, Jan Krzysztof Szembek (1719-1724)²²⁶, Antoni Gołaszewski (1786-

²²¹ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 1, s. 44-45.

²²² T. Śliwa, *Skład osobowy kapituły przemyskiej w początkach XVI wieku (1500-1525)*, KDP, 64 (1978) s. 104-121; Majcher, *Kapituła katedralna przemyska*, s. 39-40.

²²³ *Schematismus universi cleri saecularis et regularis dioecesis premisliensis rit. lat. pro anno Domini 1900*, Premisliac 1899, s. 18-26 (zestawienie sporządzone przez ks. F. Pawłowskiego); Wyczański, *Diecezja przemyska*, s. 194-195.

²²⁴ Wcześniej biskup chełmski (1595-1600), warmiński (1600-1604) i wrocławski (1604-1607).

²²⁵ W 1627 roku przeszedł do Łucka.

²²⁶ W roku 1724 przeszedł na Warmię.

1824), Michał Korczyński (1834-1839), błogosławiony Józef Sebastian Pelczar (1900-1924), Franciszek Barda (1933-1964), biskupi – kamieniecki Mikołaj z Pruchnika (1469-1479), chełmski Jan Aleksandrowicz (1775-1781) i płocki Ludwik Załuski (1699-1721), biskupi tarnowscy Józef Wojtarowicz (1840-1875) i Ignacy Łobos (1886-1900), sufragani lwowscy: Andrzej Srzedziński (1641-1645), oraz Hieronim Jełowicki (1726-1732), sufragan wrocławski Andrzej Albinowski (1695-1706).

Spośród członków kapituły 21 kanoników zostało awansowanych na biskupów pomocniczych przemyskich: Jan Dębski (1681-1691), Ludwik Załuski (1692-1699), Paweł Dubrawski (1699-1714), Łukasz Czermiński (1714-1717), Stanisław Hozjusz (1718-1720), Michał Piechowski (1721-1723), Franciszek Szembek (1723-1728), Andrzej Pruski (1728-1759), Hieronim Wielogłowski (1761-1765), Michał Witosławski (1768-1769), Antoni Urbański (1769 – zmarł przed konsekracją), Stanisław Wykowski (1770-1776), Michał Roman Sierakowski (1778-1786)²²⁷, Ignacy Łobos (1882-1885), Jakub Glazer (1887-1898), Józef Sebastian Pelczar (1899-1900), Karol Fischer (1901-1931), Wojciech Tomaka (1933-1967), Stanisław Jakiel (1957-1983), Stefan Moskwa (1983) i Adam Szal (2000)²²⁸. Prałatem kanclerzem kapituły przemyskiej był też (od roku 1745) bp tytularny Saldycki Ignacy Krzyżanowski.

Do znanych uczonych i pisarzy z grona kapituły należeli: profesor Akademii Krakowskiej Mikołaj Wigandi prawnik i autor kazań (zm. ok. 1414), Stanisław Orzechowski (zm. 1566), Bernard Wapowski (zm. 1535), Franciszek Pawłowski (zm. 1876), dziejopis kapituły przemyskiej Jakub Federkiewicz (zm. 1926), Jan Kwolek (zm. 1958), oraz wzięty kaznodzieja i biograf Stefan Momidłowski (zm. 1958). Natomiast jako doskonali administratorzy wyróżniali się: Fryderyk Alembek (zm. 1672), Samuel Malicki (zm. 1658), Franciszek Faygiel (zm. 1836), Józef Hoppe. Jako archiwista Kazimierz Sandorski. Jako lekarze: Jakub z Zalesia (zm. ok. 1495) i Piotr z Poznania profesor medycyny w Akademii Krakowskiej (zm. 1579)²²⁹.

U schyłku 20. wieku kapituła katedralna przemyska (podobnie zresztą jak i wszystkie kapituły katedralne w Polsce) utraciła wszystkie swoje dotychczasowe prerogatywy, zwłaszcza prawo do wyboru wikariusza kapitulnego na czas wakatu na stolicy biskupiej²³⁰.

²²⁷ Od roku 1795 biskup łyczowski z woli zaborczych władz rosyjskich.

²²⁸ Biskup F. Barda (1931-1933) wszedł do kapituły już po mianowaniu go biskupem pomocniczym. Członkami kapituły katedralnej są także aktualni biskupi pomocniczy: Stefan Moskwa – prepozyt (prekonizowany w 1983) i Adam Szal (prekonizowany w 2000).

²²⁹ Biogramy większości z wymienionych osób zamieszcza Polski Słownik Biograficzny, oraz Słownik Polskich Teologów Katolickich.

²³⁰ Pozbawiona całkowicie jakiegokolwiek realnej władzy stanowi obecnie de facto barwny element folkloru kościelnego, służąc jedynie do ozdabiania większych uroczystości, oraz celebr pontyfikalnych. Obecnie (XII 2002) do gremium przemyskiej kapituły metropolitalnej wchodzi 3 prałatów, 9 kanoników gremialnych, 12 kanoników honorowych, oraz 3 kanoników „emerytów” (ta ostatnia kategoria członków kapituły pojawiła się dopiero od kilku lat i dotyczy kanoników,

3. Kapituły kolegiackie²³¹

A. Kolegiata w Jarosławiu ufundowana została w roku 1523 przy ówczesnym kościele parafialnym Wszystkich Świętych przez Jadwigę z Warzyszyna, wdowę po Spytku kasztelanie krakowskim, oraz 2 jej córki: Annę wdowę po Mikołaju z Zakliczyna kasztelanie wojnickim i Magdalenę, żonę Mikołaja z Pilczy kasztelana bełskiego. Akt erekcyjny kolegiaty, z upoważnienia bpa Rafała Leszczyńskiego, wystawili 4 lipca 1523 roku dwaj kanonicy przemyscy: Piotr Starzechowski kantor i Stanisław z Wiszni wikariusz generalny przemyski²³².

Wraz z kolegiatą powołana została do życia kapituła kolegiacka, którą miało tworzyć 3 prałatów (prepozyt, kantor i kustosz), oraz 2 kanoników gremialnych. Uposażenie prebend kanonickich opierało się głównie na majątku już istniejących w Jarosławiu beneficjów kościelnych. Prepozytem kapituły kolegiackiej mianowano dotychczasowego plebana jarosławskiego ks. Andrzeja z Żydaczowa, kantorem – prebendarza zamku jarosławskiego ks. Jakuba z Kościan, kustoszem – altarystę św. Stanisława i Mikołaja ks. Macieja z Turkowa. Natomiast kanonikami gremialnymi zostali altarysta Bożego Ciała ks. Marcin z Jarosławia, oraz nie znany z imienia altarysta św. Katarzyny, Barbary i Agnieszki²³³.

Kolejna kanonia gremialna (kanonia książęca) doszła dopiero po blisko stu latach od erekcji kolegiaty. Ufundował ją w roku 1618 Janusz Ostrogski, zaś erygował bp Stanisław Sieciński 27 marca 1619 roku. Jej dzierżycielem był każdorazowy prepozyt kolegium mansonarzy kolegiackich²³⁴. Kilkanaście lat później doszła czwarta prałatura – scholasteria. Jej fundatorką była właścicielka Jarosławia Anna Ostrogska. Oparła ona byt tej prałatury na ściśle określonych dochodach miasta Jarosławia. Fundację zatwierdził w roku 1633 bp Henryk Firlej, inkorporując do niej probostwo w Czukwi²³⁵. Fundatorem czwartej kanonii gremialnej (kanonia Rafałowska) był w roku 1639 prepozyt kolegiaty ks. Łukasz Rafałowicz, który przeznaczył na jej uposażenie czynsz od 3 tys. złp. Fundację zatwierdził 20 października 1639 roku bp Piotr Gembicki²³⁶. Prałaturę – dziękanię uposażył w roku 1654 ks. Piotr Wrowski rektor kościoła św. Zofii w Jarosławiu, zaś fundację zatwierdził 23 września 1654 roku bp Jan Zamojski (godność ta nie

którzy ukończyli 75 rok życia). Wszyscy kanonicy powoływani są do kapituły przez biskupa ordynariusza. *Rocznik Archidiecezji przemyskiej 2002*, Przemysł 2002, s. 68.

²³¹ Bp W. H. Sierakowski zamierzał utworzyć kolegiatę także w Krośnie, jednakże nie zdążył tego zamiaru sfinalizować przed przeniesieniem na arcybiskupstwo lwowskie. 19 marca 2003 roku abp Józef Michalik powołał do życia nową kapitułę kolegiacką w Przeworsku.

²³² Z. Głowaćki, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523-1800. Studium prawno-historyczne*, Przemysł 2002, s. 23-25; B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 168-69.

²³³ A A P r z., sygn. 36, k. 239; M a k a r a, *Dzieje parafii jarosławskiej*, s. 152 nn.

²³⁴ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 171-72.

²³⁵ Głowaćki, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523-1800*, s. 57-60; M a k a r a, *Dzieje parafii jarosławskiej*, s. 470-71.

²³⁶ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 172.

została obsadzona)²³⁷. W tym samym stuleciu doszła jeszcze jedna kanonia gremialna (kanonia św. Zofii). Erygował ją 31 sierpnia 1685 roku bp Jan Stanisław Zbąski, podnosząc zwykłą prebendę przy kościele św. Zofii do rangi kanonii w kapitule²³⁸.

Dalsza rozbudowa kapituły jarosławskiej miała miejsce w XVIII w. Już 20 marca 1751 roku bp Wacław H. Sierakowski, w związku z wprowadzeniem po działu diecezji na archidiakonaty, erygował nową godność w kapitule kolegiackiej jarosławskiej – archidiakonię. Jej uposażenie oparł na dochodach altarii MB Częstochowskiej, oraz na czynszu od 6 tys. florenów, przeznaczonych przez bp Aleksandra Fredrę (1724-1734) na restaurację kolegiaty²³⁹. Tenże biskup 1 kwietnia 1753 roku erygował kolejne 2 kanonie gremialne: św. Walentego i św. Dyzmy. Fundatorem tych prebend był kantor jarosławski ks. Karol Michalski, zaś razem honorowy kanonik katedralny kamieniecki, który przeznaczył na ten cel czynsz od 12 tys. florenów²⁴⁰. Miesiąc później, 11 maja 1753 roku bp Sierakowski erygował kanonię Św. Krzyża, przeznaczając na jej uposażenie majątek altarii o tym samym wezwaniu i czynsz od 3 tys. florenów od mieszkańców Jarosławia²⁴¹. Tego samego dnia bp Sierakowski podniósł do godności kanonii kolegiacką altarię św. Szczepana, istniejącą od roku 1659. Uposażenie kanonii św. Szczepana wzbogacił pierwszy kanonik ks. Tomasz Sidziński²⁴². Jako ostatnia doszła w roku 1760 prałatura kanclerza, ufundowana przez kantora jarosławskiego ks. Macieja Pruskiego audytora kurii biskupiej i proboszcza w Markowej i w Albigowej. Erygował ją 4 lipca 1760 roku bp Wacław H. Sierakowski, włączając do niej probostwo w Markowej²⁴³.

Wprawdzie w latach 1523-1760 utworzonych zostało w kapitule jarosławskiej 7 prałatur i 9 kanonii gremialnych, to jednak nie wszystkie się utrzymały. Na krótko przed likwidacją kapituły (1783) należało do niej 6 prałatów (prepozyt, kustosz, scholastyk, kantor, archidiakon i kanclerz), oraz 7 kanoników gremialnych (książe, św. Krzyża, św. Zofii, św. Dyzmy, Rafałowski, św. Walentego i św. Szczepana). Zdecydowana większość członków tej kapituły wywodziła się ze szlachty, mniej spośród mieszczan i chłopów. Nagminną praktyką było łączenie w jednym ręku kanonii i beneficjów duszpasterskich (np. prepozytami kapituły byli m.in. bp kijowski Andrzej Załuski /1684-1693/, bp chełmski a następnie przemyski Aleksander Fredro /1714-1734/, bp inflancki, kamieniecki, przemyski abp lwowski W.H. Sierakowski /1735-1780/)²⁴⁴.

²³⁷ G ł o w a c k i, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523-1800*, s. 62-64.

²³⁸ Tamże, s. 64-66. Beneficjum nowej kanonii powiększył ks. Jakub Rauszcwicz prebendarz św. Zofii o czynsz od 1 tys. florenów. On też jako pierwszy objął wspomnianą kanonię.

²³⁹ Tamże, s. 66-68.

²⁴⁰ Tamże, s. 68-70.

²⁴¹ Tamże, s. 70-71.

²⁴² Tamże, s. 71-72.

²⁴³ Tamże, s. 72-74; S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 441-442, 450.

²⁴⁴ G ł o w a c k i, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523-1800*, s. 81-83.

Funkcjonowanie kapituły jarosławskiej przez długi czas opierało się na ogólnych zasadach, ustalonych w akcie fundacyjnym i erekcyjnym, uzupełnianych przy różnych okazjach. Statuty nadał jej dopiero w roku 1669 bp Stanisław Sarnowski²⁴⁵. Statuty ustalały precedencję kanoników, ich obowiązki, sprawę odbywania kapituł generalnych i partykularnych, uprawnienia w stosunku do duchowieństwa kolegiackiego, itp.

Proces likwidacji kapituły kolegiackiej jarosławskiej, jako instytucji nie zajmującej się bezpośrednio duszpasterstwem, następował stopniowo i rozpoczął się wnet po zajęciu w roku 1772 południowych ziem Polski przez Austrię. Kolejne Dekrety nadworne, zakazujące kumulacji beneficjów i wprowadzające obowiązek rezydencji beneficjatorów przy parafiach, paraliżowały działalność kapituły. Wakujące kanonie nie mogły być obsadzone, co de facto prowadził do wymierania kapituły (majątek przejmowały władze zaborcze). Ostateczne decyzje ogłoszono na początku 1800 roku. Dekret gubernium lwowskiego z dnia 28 lutego 1800 roku stanowił, że z dniem 25 marca 1800 roku kościół kolegiacki zamieniony zostaje na probostwo z 4 wikariuszami²⁴⁶.

Kolegium Wikariuszy, złożone z 8 członków, powołane zostało wraz z fundacją kolegiaty w roku 1523²⁴⁷. W okresie rządów bpa Piotra Gembickiego kolegium powiększone zostało do 10 członków. Wikariusze tworzyli kolegium podlegające władzy prepozyta. Władza kapituły nad kolegium dotyczyła głównie obsady wakujących wikariatów. W roku 1616 bp Stanisław Sieciński nadał kolegium statuty, które ustalały szczegółowo kwestie przyjmowania nowych członków, życia we wspólnocie, obowiązków duszpasterskich, itp.²⁴⁸ W roku 1621 kolegium posiadało już seniora, jako bezpośredniego przełożonego wikariuszy.

Obowiązkiem wikariuszy było codzienne śpiewanie brewiarza w kolegiacie, odprawianie mszy św. fundacyjnych i nabożeństw, a przede wszystkim sprawowanie posługi duszpasterskiej i sakramentalnej w rozległej parafii (w roku 1743 do parafii należało 41 wsi, do spowiedzi wielkanocnej przystępowało około 5500 wiernych, ponadto na jej terenie było pięć kaplic: Radawa, Tywonia, Pawłosiów, Piwoda i Wiązownica).

Kolegium wikariuszy rozwiązane zostało przez władze austriackie w roku 1800, wraz ze zniesieniem kolegiaty. W jego miejsce ustanowiono 4 wikariuszy z pensją roczną 250 zł²⁴⁹.

Kolegium Mansjonarzy ufundował przy kolegiacie jarosławskiej w roku 1618 Paweł Janusz Ostrogski przy kaplicy św. Anny, Stanisława i Mikołaja. Na ten cel ofiarował czynsz od 17 tys. florenów. Fundację zatwierdził 27 maja 1619

²⁴⁵ I. Rychlik, *Kościół kolegiaty Wszystkich świętych w Jarosławiu*, Jarosław 1893, s. 56-57.

²⁴⁶ Głowacki, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523-1800*, s. 41-45.

²⁴⁷ Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej*, s. 203; Rychlik, *Kościół kolegiaty Wszystkich świętych w Jarosławiu*, s. 19-20.

²⁴⁸ Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej*, s. 122-24.

²⁴⁹ Głowacki, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523-1800*, s. 161-165.

roku bp Stanisław Sieciński²⁵⁰. Kolegium mansonarzy składać się miało z pięciu członków, na czele z prepozytem, który został zaliczony do gremium kanoników kolegiackich z tytułem kanonika książęcego. Bp W. H. Sierakowski zredukował w roku 1743 grono mansonarzy do czterech.

Bp Piotr Gembicki nadał kolegium w roku 1641 statuty wzorowane na ustawach mansonarzy katedralnych przemyskich. Mansonarze prowadzili wspólne życie, obowiązani byli do rezydencji, nie mogli kumulować beneficjów. Bezpośredni nadzór nad ich życiem sprawował senior, wyznaczany przez prepozyta, względnie wybierany przez mansonarzy (od 1743 seniorem był każdorazowy prepozyt). Obowiązkiem głównym mansonarzy było codzienne śpiewanie Oficjum o NM Pannie, odprawianie mszy św. i anniwersarzy za fundatora i jego rodzinę, asystowanie prałatom kapituły w czasie uroczystych celebr, udział w procesjach, pogrzebach i codzienne przyjmowanie spowiedzi w kolegiacie²⁵¹.

Kolegium mansonarzy jarosławskich zniosły władze zaborcze w roku 1785. przy okazji likwidacji beneficjów nie związanych z duszpasterstwem. Ostatni członek tego kolegium, ks. Tokarzewski, zmarł w roku 1796.

B. Kolegiatę w Brzozowie erygował w roku 1724 bp Krzysztof J. Szembek (1719-24), w miejsce dotychczasowej prepozytury parafialnej, uzyskawszy w pierw zgodę na ten akt Stolicy Apostolskiej. Wraz z kolegiatą ustanowił przy niej kapitułę kolegiacką, nadając jej jednocześnie statuty. Zgodnie z wolą fundatora Brzozowska kapituła kolegiacka liczyć miała 2 prałatów (prepozyt – stojący na czele kapituły i kustosz), oraz 2 kanoników gremialnych. Uposażenie dla prepozyta miały stanowić dochody z beneficjum dotychczasowej prepozytury brzozowskiej, kustosza czynsze od kapitału ulokowanego na dobrach ziemskich, zaś uposażenie kanoników dochody beneficjów w Bliznem i Domaradzu, inkorporowane do tych kanonii²⁵². Liczba kanonii w następnych latach uległa pomnożeniu głównie dzięki fundacjom duchownych na ten cel. Już w roku 1729 doszła scholasteria, w 1730 dziekania, w 1751 archidiaconia (w miejsce zniesionej kustodii) a ponadto 4 kanonie gremialne. Ich uposażenie stanowiły dochody kilku beneficjów kościelnych (scholasterii – beneficjum parafii Mrzygłód). W okresie największego rozwoju kapituła ta liczyła 4 prałatury i 6 kanonii gremialnych. Prawo prezenty 2 prałatur (prepozyta i dziekana), oraz 4 kanoników przysługiwało biskupowi, 1 kapitule kustosza a później archidiacona), 1 królowi (scholasteria) 1 Bractwu Kapłańskiemu (kanonia fundi altaria św. Anny), 1 wójtowi, burmistrzowi i rajcom brzozowskim (fundi szpital).

Los kapituły brzozowskiej został przesądzony wnet po I rozbiorze Polski Dekretem ces. Józefa II z dnia 9 lutego 1784 wszystkie kapituły kolegiackie w Galicji zostały skasowane²⁵³. Kolegiata brzozowska zniesiona została dekre-

²⁵⁰ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 179-82.

²⁵¹ G ł o w a c k i, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523-1800*, s.166-169.

²⁵² J. R a b, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie (1724-1788)*, NP, 43 (1975) s. 101-133.

²⁵³ K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, s. 143.

tem gubernium lwowskiego z 7 czerwca 1788 roku. Faktycznie kapituła brzozowska przetrwała jeszcze do roku 1811, kiedy to zmarł ostatni jej kanonik Józef Łaszowski proboszcz w Humniskach²⁵⁴.

Kolegium Mansjonarzy kolegiackich, liczące 3 członków a istniejące w parafii brzozowskiej od momentu erekcji w roku 1631 prepozytury brzozowskiej, zniósł bp Jan K. Szembek w momencie tworzenia kolegiaty, powołując w jego miejsce kolegium wikariuszy, złożone z 4 członków. Kolegium to na krótki czas zostało wznowione w roku 1730, jednakże już w roku 1745 zniósł je definitywnie bp W.H. Sierakowski²⁵⁵.

Kolegium Wikariuszy powołał do istnienia bp Jan K. Szembek wraz z utworzeniem kolegiaty. Kolegium to liczyło początkowo 4 członków, od roku 1745 – 6, zaś od 1756 – 8 członków. W roku 1756 bp W. H. Sierakowski do jego uposażenia włączył dochody probostwa patronatu biskupiego w Przysietnicy. Wikariusze podlegali prepozytowi, zaś ich bezpośrednim zwierzchnikiem był senior, wybierany przez kapitułę kolegiacką. W zakres obowiązków wikariuszy wchodziło duszpasterstwo w parafii brzozowskiej, codzienne śpiewanie brewiarza, oraz odprawianie mszy św. za fundatora²⁵⁶.

4. Synody

Prawodawstwo kościelne (Sobór Laterański IV i Sobór Trydencki) zalecało coroczne odbywanie synodów diecezjalnych, jednakże w praktyce odbywano je w diecezjach raz na kilka a nawet kilkadziesiąt lat²⁵⁷. W diecezji przemyskiej pierwszy znany synod zwołał w roku 1415 bp Maciej, zaś ostatni w okresie I Rzeczypospolitej bp Krzysztof J. Szembek w roku 1723²⁵⁸. W tym czasie odbyły się co najmniej 24 synody (1415, 1488/89, 1507, 1511, 1519, 1525, 1529, 1532, 1539, 1542, 1546, 1547, 1550, 1554, 1556/?, 1594, 1607, 1612, 1613, 1621, 1634, 1636, 1641, 1723). Synodów tych było zapewne więcej, jednakże o niektórych z nich nie zachowały się nawet pośrednie informacje²⁵⁹. Najwięcej synodów (5 lub 4) zwołał bp Jan Dziaduski (1545-1559), co związane było z trudną sytuacją Kościoła przemyskiego w okresie szerzącej się reformacji protestanckiej. Natomiast bp Maciej Drzewicki (1503-1513) zwołał 2 synody.

²⁵⁴ R a b, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 131.

²⁵⁵ Tamże, s. 113.

²⁵⁶ Tamże, s. 113-115.

²⁵⁷ Celem synodów było czuwanie nad czystością wiary, zachowanie karności kościelnej, obwieszczenie duchowieństwu zarządzeń papieskich i uchwał synodów prowincjonalnych, zarządzeń i instrukcji ordynariusza, rozstrzyganie trudnych sporów, nakładanie świadczeń finansowych na rzecz Stolicy Apostolskiej lub państwa, itp.

²⁵⁸ S a w i c k i, *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*. Autor ten opracował szczegółowo synody diecezji przemyskiej i wydał statuty większości z nich.

²⁵⁹ Informacja np. o synodzie z 1488/89 pochodzi z przypadkowej wzmianki akt konsystorza lwowskiego. Zob. tamże, s. 22.

Prawo zwoływania synodów i przewodniczenia im przysługiwało biskupom ordynariuszom, chociaż w przypadku zaistnienia przeszkody biskupi posługiwali się zastępcami (np. bp Jan Chojeński w 1532, Stanisław Sieciński w 1613, czy Henryk Firlej w 1633). Synody zwoływane były zazwyczaj za pomocą okólników. Do udziału w obradach zobowiązani byli duchowni piastujący eksponowane stanowiska w strukturach organizacyjnych diecezji, członkowie kapituły katedralnej i kolegiackich, niektórzy beneficjaci, przedstawiciele duchowieństwa a także przełożeni kościołów zakonnych. Czas trwania synodów nie przekraczał zazwyczaj 2-3 dni. Wyjątkowo synod zwołany przez bpa Wawrzyńca Goślickiego w roku 1594 trwał aż 11 dni (od 3 do 13 stycznia). Synody zwoływane były zarówno przed mającymi się odbyć synodami prowincjonalnymi, jak też po ich odbyciu, celem wprowadzenia ich uchwał w życie. Tematyka jednakże większość synodów, obok spraw ogólnych, koncentrowała się wokół niecierpiących zwłoki spraw lokalnych takich jak: przywrócenie dyscypliny wśród duchowieństwa, przypomnienie kwestionowanych prawd wiary, reorganizacja struktur organizacyjnych, wprowadzenie zarządzeń administracyjnych (1415, 1488/89, 1511, 1519, 1525, 1529, 1532, 1546, 1556, 1594, 1636 i 1641)²⁶⁰. Uczestnicy synodów mogli wносить pod obrady kwestie nie ujęte w instrukcji synodalnej. Po zakończeniu synodu zazwyczaj publikowano uchwalone statuty, względnie ustawy o charakterze administracyjnym. Szczególnie ważnymi dla diecezji przemyskiej były uchwały synodów z lat 1415, 1554, 1594, oraz 1612. Statuty synodu bpa Macieja z 1415 stanowiły rodzaj podręcznika dla duchownych organizującej się diecezji, w którym zawarte były praktyczne wskazania dotyczące administrowania sakramentów, oraz zbiór najważniejszych przepisów prawnych w przedmiocie dyscypliny kościelnej²⁶¹. Synod bpa Jana Dziaduskiego z roku 1554 zwołany był w okresie szybkich postępów reformacji w diecezji i toczących się kontrowersjach wokół głównych prawd wiary. Stąd też jego statuty dostosowane były do aktualnych potrzeb i traktowały o podstawowych prawdach wiary, szczegółowo o dyscyplinie kościelnej w dziedzinie kultu i głoszenia słowa Bożego, o sakramentach św., oraz o kontaktach z innowiercami²⁶².

Synod bpa Wawrzyńca Goślickiego z 1594 roku wprowadzał w życie w diecezji przemyskiej uchwały trydenckie. Uchwalone wówczas obszernie statuty (nie zachowane), traktowały o wyznaniu wiary składanym przez beneficjantów, o kościele, o sakramentach, o obyczajach kleru i karności, o dziekanach i ich zadaniach. Kładły też duży nacisk na dyscyplinę w szeregach duchowieństwa, mocno zachwianą w okresie reformacji (wzmocnieniu tej dyscypliny służyć miała m.in. odnowiona wówczas w diecezji organizacja dekanalna)²⁶³.

Kodyfikacją prawa diecezjalnego zgodnie z wytycznymi reformy trydenckiej zajął się synod odbyty w okresie rządów bpa Stanisława Siecińskiego w roku

²⁶⁰ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 158-59.

²⁶¹ S a w i c k i, *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, s. 125-42.

²⁶² Tamże, s. 60-70.

²⁶³ Tamże, s. 71-73.

1612. Jego uchwały zachowały się jedynie w streszczeniu. Prawdopodobnie synod podjął uchwałę wprowadzającą Pastoralną bpa Bernarda Maciejowskiego, jako prawo obowiązujące w diecezji przemyskiej (uchwałę wznowił synod bpa Jana Wężyka z roku 1621)²⁶⁴. Ostatni synod w okresie I Rzeczypospolitej odbył w roku 1723 bp Jan K. Szembek. Bp Wacław H. Sierakowski po odbyciu dwukrotnej wizytacji diecezji zamierzał zwołać synod, jednakże nie zdołał tego zrealizować przed przeniesieniem się w roku 1760 na arcybiskupstwo lwowskie²⁶⁵.

W okresie rozbiorów synody diecezjalne praktycznie zamarły i to w całym cesarstwie austriackim. Odnowił je dopiero bp Józef S. Pelczar, który zdołał odprawić trzy 3 synody diecezjalne. Dwa pierwsze, odbyte w Przemyślu w roku 1902 i 1908 miały charakter wybitnie pastoralny a ich zadaniem było wskazanie księżom zasadniczych kierunków pracy duszpasterskiej. Trzeci synod, odbyty w przededniu I wojny światowej w roku 1914 w Chyrowie wypracował wskazania dla kapłanów do pracy społeczno-duszpasterskiej. Planowany na rok 1924 synod nie odbył się, gdyż jego inicjator zmarł kilka miesięcy wcześniej²⁶⁶.

Po II wojnie światowej biskupowi Franciszkowi Bardzie udało się zwołać w roku 1955 synod do Przemyśla. Jego statuty wydane zostały drukiem w roku 1957²⁶⁷. Najnowszy, obowiązujący aktualnie synod, zwołany w roku 1995 przez abp Józefa Michalika, trwał pięć lat do roku 2000. Po raz pierwszy jego uczestnikami byli katolicy świeccy całej archidiecezji. Synod ten, w zamiarach jego inicjatora, wyznaczył kierunki pracy duszpasterskiej w archidiecezji w nowym trzecim tysiącleciu²⁶⁸.

Formą zastępczą synodów diecezjalnych były kongregacje (konferencje) dziekanów, odbywane z udziałem biskupa ordynariusza, dziekanów i kapituły katedralnej. W diecezji przemyskiej kongregacje przyjęły się w okresie rządów bpa Wacława H. Sierakowskiego (1741-1760). W okresie jego rządów odbyły się one w latach 1746, 1748, 1749, 1752 i 1759. Wznosił je w roku 1901 bp Józef S. Pelczar, który odbył 15 kongregacji dziekanów²⁶⁹. Kongregacje dziekanów kontynuowane są do obecnych czasów.

²⁶⁴ Tamże, s. 77-81.

²⁶⁵ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 447-8. Biskup zlecił przygotowanie projektu uchwał synodalnych kanonikowi przemyskiemu i kaznodziici zwyczajnemu ks. Tomaszowi A. Małyszce, doktorowi obojga praw (kapituła ze swej strony uwolniła go na ten czas od obowiązków). Jednakże ks. Małyszka nie wywiązał się w terminie ze zleconego zadania.

²⁶⁶ Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 355-357.

²⁶⁷ *Synod diecezji przemyskiej odprawiony 13 i 14 IV 1955 roku w Przemyślu*, Przemyśl 1957.

²⁶⁸ *Synod archidiecezji przemyskiej 1995-2000. Statuty i aneksy*, Przemyśl 2002.

²⁶⁹ Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 358-359; Kasperkiewicz, *Sługa Boży Józef S. Pelczar biskup przemyski ob. lac.*, s. 217 n.

V. Instytucje oświatowe i charytatywne

1. Seminarium duchowne

Kształcenie kandydatów do stanu duchownego przez kilka stuleci odbywało się w szkole katedralnej w Przemyślu, założonej przypuszczalnie już pod koniec XIV stulecia. Sporo duchownych rekrutowało się spośród absolwentów Akademii Krakowskiej a także absolwentów szkół miejskich i szkół przyklasztornych²⁷⁰. Zasadnicze zmiany w kwestii kształcenia i wychowania kandydatów do kapłaństwa wprowadził Sobór Trydencki ze swoim dekretem „Cum adolescentium aetas”²⁷¹. Zgodnie z zawartymi w dokumencie zaleceniami w każdej diecezji miało być założone seminarium duchowne jako instytucja wychowawczo-naukowa całej diecezji, formująca kandydatów do kapłaństwa zgodnie z ustalonym programem²⁷².

W diecezji przemyskiej jako jeden z pierwszych podjął starania o założenie seminarium duchownego bp Wawrzyniec Goślicki (1591-1601), zmuszony do tego dotkliwym brakiem kapłanów (w związku z tym duża liczba urzędów kościelnych pozostawała nie obsadzonych). Na jego prośbę król Zygmunt III inkorporował 4 maja 1596 roku bogate probostwo lubaczowskie do dóbr stołowych biskupstwa z przeznaczeniem jego dochodów na utrzymanie seminarium²⁷³. W związku z tym nakazem z tym, że dotychczasowy proboszcz miał pobierać dochody z beneficjum parafialnego aż do swojej śmierci, fundacja nie mogła być szybko zrealizowana. Po odejściu bpa Goślickiego z Przemyśla sprawa utworzenia seminarium odwlekła się na dłuższy czas. Do tej sprawy powrócił dopiero bp Stanisław Sarnowski (1658-1677), mając do dyspozycji zapis na rzecz seminarium zmarłego w roku 1666 archidiacona przemyskiego Stanisława Stramszewica w wysokości 13 400 złp, oraz 10 000 złp po zmarłym bez testamentu ks. Stanisławie Bronikowskim kanoniku przemyskim²⁷⁴. Również i bp Sarnowski nie zdołał doprowadzić fundacji do skutku, gdyż już w roku 1677 przeniesiony został do Włocławka.

Starania o erekcję seminarium w Przemyślu kontynuował, ale już z powodzeniem, bp Jan S. Zbąski (1677-1688). Nabył on plac pod zamkiem przemyskim na wystawienie gmachu seminarium a następnie sprowadził do Przemyśla księży Misjonarzy św. Wincentego á Paulo, których upatrzył na kierowników seminarium. Na ich utrzymanie przeznaczył dochody probostwa samborskiego patrona królewskiego, na co uzyskał zgodę króla Jana III i sejmu (1685). Zbyt szcze-

²⁷⁰ Co najmniej przez kilka stuleci spora grupa duchownych pracujących w diecezji wywodziła się z centralnej Polski, gdzie istniały większe możliwości zdobycia wymaganego wykształcenia.

²⁷¹ Ses. 23 cap. 18 (15 VII 1563 roku).

²⁷² B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce. Seminarium duchowne*, w: *Historia Kościoła w Polsce* (dalej: HKP), red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. I cz. 2, Poznań 1964, s. 110-111.

²⁷³ W. K o c h o w s k i, *Historia seminarium duchownego diecezji przemyskiej ob. lac.* 1685, Przemyśl b. roku (mps Biblioteka Seminarium Duchownego w Przemyślu), s. 15.

²⁷⁴ S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 367.

pięć fundusze przeznaczone na utrzymanie 6 kleryków pomnożył w ten sposób, że przeznaczył na ten cel połowę dochodów (wraz z obowiązkami) Kolegium Psalterzystów katedralnych²⁷⁵. Po dopełnieniu tych czynności bp Zbąski wystawił w Przemyślu 6 lutego 1687 roku akt erekcyjny Seminarium Diecezjalnego.

Zgodnie z postanowieniem ordynariusza studia w seminarium trwać miały 2 lata. Program studiów obejmował teologię moralną, pastoralną, liturgikę, prawo kanoniczne, kazuistykę, Pismo św., śpiew gregoriański, ceremonie kościelne, katechizm rzymski oraz umiejętność prowadzenia dysput²⁷⁶. Do seminarium przyjmowano kandydatów na ogół odpowiednio już przygotowanych do dalszych studiów. W większości byli to absolwenci kolegiów jezuickich Przemyśla, Jarosławia, Sambora i Krosna, bądź pijarskiego kolegium w Rzeszowie, przygotowani w filozofii a nawet teologii. W założonej w roku 1702 przez jezuitów w Samborze szkole od roku 1704 otwarto kurs teologii moralnej dla kandydatów do stanu duchownego. W kolegium jezuickim w Krośnie od 1760 roku była wykładana teologia, zaś w kolegium przemyskim wykładano kazuistykę i logikę. W takich okolicznościach bp Wacław H. Sierakowski w roku 1743 polecił przyjmować do przemyskiego Seminarium Duchownego kandydatów po ukończonym kursie filozoficznym²⁷⁷.

Wspomnieć należy, że bp Sierakowski po przyjeździe do Przemyśla podjął kroki celem zaprowadzenia wyższych studiów teologicznych przy przemyskim kolegium jezuitów, przez co starał się podnieść ogólny poziom wykształcenia księży w diecezji. Do erekcji Studium Teologii Spekulatywnej doszło 14 listopada 1759 roku (zatwierdził je pap. Klemens XIII w roku 1762). Studium realizowało tzw. program wielki, obliczony na 4 lata (była to faktycznie uczelnia wyższa). Otwarte było zarówno dla kandydatów do kapłaństwa, jak też i księży po święceniach wyższych²⁷⁸. Niestety rychła kasata zakonu jezuitów w roku 1773 położyła po kilku latach kres tej tak bardzo potrzebnej diecezji placówce naukowej.

Ponieważ diecezji stale brakowało księży do pracy parafialnej, dlatego biskup Wacław H. Sierakowski erygował w roku 1760 w Brzozowie drugie seminarium diecezjalne, którego prowadzenie powierzył również księżom misjonarzom. Misjonarze (6 kapłanów i 2 braci) utrzymywać się mieli z czynszu od 78 tys. złp., natomiast klerycy w liczbie 6 z dochodów probostwa patronatu biskupa

²⁷⁵ Kochowski, *Historia seminarium duchownego*, s. 20-31.

²⁷⁶ Tamże, s. 32-36.

²⁷⁷ Bp A. Gołaszewski pisał w 1787 roku do Gubernium lwowskiego, iż jedynie z krośnieńskiego kolegium jezuickiego i rzeszowskiego pijarów, każdego roku przychodziło do seminarium przemyskiego około 20 alumnów. H. B o r c z, *Studium biblijne w seminarium i instytucie teologicznym w Przemyślu od roku 1687 do czasów najnowszych*, w: *U źródeł mądrości*, red. S. Haręzga, Rzeszów 1997, s. 21-22.

²⁷⁸ J. A t a m a n, *W. H. Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej*, Warszawa 1936, s. 120-123; A. P e t r a n i, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, w: *Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. I, Lublin 1968, s. 281.

Sierakowskiego w Dydni, inkorporowanego misjonarzom. Studia przewidziane były na 2 lata a ich program miał być taki sam jak w seminarium przemyskim²⁷⁹.

Po pierwszym rozbiórce diecezja przemyska dostała się pod panowanie austriackie. Władze zaborcze, chcąc przygotować księży na sprawnych i lojalnych funkcjonariuszy państwowych, dokonały reformy studiów. Studia teologiczne poprzedzone miały być studiami filozoficznymi odbytymi na uniwersytecie. Same zaś studia teologiczne trwać miały 4 lata i były warunkiem do otrzymania święceń (warunek taki ogłosił bp J.T. Kierski w liście pasterskim z 17 listopada 1783 roku)²⁸⁰. Kilka miesięcy później władze austriackie przeprowadziły całkowitą reorganizację studiów teologicznych w państwie. Dekretem z 30 marca 1783 roku nakazały zamknięcie wszystkich seminariów duchownych w Galicji, w tym i seminariów w Przemyślu i Brzozowie. W ich miejsce 1 listopada 1783 roku otwarto Seminarium Generalne we Lwowie związane z wydziałem teologicznym miejscowego uniwersytetu, kształcące w cyklu czteroletnim kleryków z diecezji przemyskiej, tarnowskiej i lwowskiej²⁸¹. Seminarium lwowskie działało jedynie przez 7 lat, gdyż już 20 maja 1790 roku zniósł je cesarz Leopold II, pozwalając równocześnie na otwarcie seminariów diecezjalnych. Ponowne otwarcie Seminarium Duchownego w Przemyślu było jednak wówczas niemożliwe do zrealizowania, bowiem władze zaborcze nie zwróciły wówczas przejętych przez siebie funduszy. Stąd też klerycy przemyscy jeszcze przez niemal 30 lat (do 1819) musieli korzystać z gościnności Seminarium Arcybiskupiego we Lwowie.

Działalność Seminarium Generalnego we Lwowie, obok niezaprzeczalnych korzyści, zbiegła się z ogromnym spadkiem liczby księży w diecezji przemyskiej. W tej sytuacji ówczesny ordynariusz przemyski bp Antoni Gołaszewski (1786-1824) wszczął starania u władz austriackich o utworzenie w Przemyślu studium filozoficznego i reaktywowanie seminarium duchownego. Wysiłki te zaowocowały dopiero po wielu latach, gdy w roku 1818 rząd utworzył w Przemyślu zakład filozoficzny z 5 profesorami i dyrektorem na czele. Studia filozoficzne miały trwać 2 lata, zaś ich ukończenie było warunkiem przyjęcia na teologię²⁸². Jeszcze w tym samym roku reskryptem nadwornym z 16 kwietnia ogłoszono decyzję o otwarciu w Przemyślu seminarium duchownego. Obie instytucje naukowe udało się uruchomić w następnym roku: 4 listopada 1819 otwarto dwuletnie studium

²⁷⁹ Kochowski, *Historia seminarium duchownego*, s. 125-31; J. Rąb, *Seminarium diecezjalne w Przemyślu pod kierownictwem księży misjonarzy (1687-1783)*, NP, 11 (1960) s. 353-359.

²⁸⁰ M. Rechowicz, *Studia alumnów w Galicyjskim Seminarium Generalnym (1790-1819)*, RTK, 2 (1955) s. 61-67; Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. łac.*, t. 2, s. 489.

²⁸¹ Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 386.

²⁸² W roku 1850 studium filozofii zlikwidowano i włączono do gimnazjum jako 7 i 8 klas. Kochowski, *Historia seminarium duchownego diecezji przemyskiej*, s. 217-224; T. Śliw, *Reaktywowanie Diecezjalnego Seminarium Duchownego w Przemyślu w 1819 roku*, KDP, 57 (1971) z. 1, s. 29-30.

filozoficzne, zaś 25 listopada odbyło się uroczyste reaktywowanie Seminarium Duchownego w Przemyślu i równoczesne otwarcie Studium Teologicznego²⁸³. Program, obowiązujący zresztą w całym państwie, przewidywał czteroletni cykl studiów. Do najważniejszych przedmiotów należały: studium biblijne, teologia dogmatyczna, moralna i pastoralna, oraz historia Kościoła.

Nadzór państwowych władz nad kościelnymi zakładami naukowymi przetrwał do połowy XIX stulecia. Dopiero dekret ces. Franciszka Józefa I z 25 kwietnia 1850 roku, uchylający system józefiński w Austrii, a następnie konkordat austriacki z roku 1855, przyniosły całkowite podporządkowanie seminariów duchownych władzy biskupów²⁸⁴. Dzięki temu otworzyła się możliwość zmiany obowiązujących dotąd józefińskich programów studiów. W Przemyślu nowy program nauczania, uchwalony w roku 1856 przez Konferencję Episkopatu austriackiego, zaprowadzono w latach 1859-1865. Obowiązywał on do roku 1925, kiedy to w Seminarium Duchownym przemyskim czas studiów przedłużono do 5 lat, a wraz z tym wprowadzono nowy plan studiów. Kolejna tego typu zmiana nastąpiła począwszy od roku 1937/38, kiedy studia w Seminarium Duchownym przemyskim wydłużono do 6 lat²⁸⁵.

Po wybuchu II wojny światowej i klęsce wrześniowej, Przemyśl został podzielony pomiędzy obu najeźdźców, podobnie zresztą jak cała diecezja. Gmach seminarium, wraz z całym prawobrzeżnym Przemyślem, znalazł się pod okupacją sowiecką. Niepowodzeniem zakończyły się podejmowane próby kontynuowania działalności Seminarium pod okupacją sowiecką. Natomiast w strefie okupacyjnej niemieckiej udało się w roku 1940 zainicjować na pół legalną działalność Seminarium Duchownego w tymczasowej siedzibie w Brzozowie²⁸⁶. Zajęcia prowadzono tam do roku 1946 w niezwykle trudnych warunkach, w ograniczonej z konieczności formie. Po powrocie Seminarium Duchownego do Przemyśla dopiero w roku 1954 przywrócono sześćioletni program studiów. Wprowadzono też wówczas nowe *Ratio studiorum*.

W okresie władzy komunistycznej (1945-1989) przemyskie Seminarium Duchowne poddane było rozlicznym ograniczeniom, podobnie zresztą jak i inne

²⁸³ Seminarium Duchowne w Przemyślu było zakładem z rektorem na czele z kompetencjami wyłącznie w sprawach wychowawczych, przygotowującym do kapłaństwa 80 alumnów. Natomiast Studium Teologiczne (Instytut Teologiczny) było diecezjalnym zakładem naukowym, zorganizowanym na wzór uniwersyteckich wydziałów teologicznych, liczącym 6 profesorów, z dyrektorem na czele, którym był aktualny ordynariusz. Organizacja Studium była ściśle określona przez władze państwowe, zaś nadzór nad nim sprawował dyrektor Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Lwowskiego.

²⁸⁴ K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 398, 413 n.

²⁸⁵ A. S z a l, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej o. ł. w latach 1918-1939*, „Premisla Christiana”, 3 (1989/90) s. 60 n.; B o r c z, *Studium biblijne w seminarium i instytucie teologicznym w Przemyślu*, s. 57-61.

²⁸⁶ T. Ś l i w a, *Diecezja przemyska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 182. Studia kontynuować mogli wyłącznie alumni przyjęci jeszcze przed wybuchem wojny.

seminaria duchowne w Polsce. Władze komunistyczne stosowały wobec niego rozliczne szykany, nakładały drakońskie niesprawiedliwe podatki, skonfiskowały gospodarstwa rolne i lasy pod Przemyślem i Lubaczowem. Przez szereg lat (od 1959 do 1980) władze te dezorganizowały studia kierując wielu alumnów do specjalnych jednostek wojskowych kleryckich (m.in. Bartoszyce, Brzeg, Szczecin), gdzie poddawano ich nasilonej indoktrynacji ateistycznej. Wielokrotnie też nasyłały do Seminarium Duchownego konfidentów. W roku 1953 władze komunistyczne usunęły z Przemyśla ówczesnego rektora Seminarium Duchownego ks. dra Michała Jastrzębskiego (do Przemyśla powrócił dopiero w sierpniu 1957 roku)²⁸⁷. W roku 1966 rzeszowskie władze komunistyczne zamierzały zlikwidować Seminarium Duchowne Przemyśla i w jego miejsce założyć wyższą szkołę rolniczą²⁸⁸.

Pomimo doznawanych szykan Seminarium Duchowne realizowało w miarę sprawnie swe zadania. Po II wojnie światowej do programu studiów wprowadzono szereg nowych przedmiotów (m.in. psychologię). Natomiast na początku lat 80. XX wieku zobowiązano wszystkich przyjmujących święcenia kapłańskie do wcześniejszego uzyskania magisterium z teologii (początkowo w KUL w Lublinie, obecnie w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie).

2. Szkoła katedralna i szkoły parafialne

Szkoła katedralna w Przemyślu założona została przypuszczalnie już przy końcu XIV stulecia, chociaż pierwsza wzmianka o niej pojawia się dopiero w roku 1432 przy okazji uposażenia wikariuszów katedralnych przez króla Władysława Jagiełłę²⁸⁹. Pieczę nad nią od samego początku sprawowała kapituła katedralna. W styczniu roku 1444 pojawia się jako rektor szkoły katedralnej magister Stefan de Wansosche a w czerwcu tego roku Stefan – wikariusz a zarazem rektor szkoły²⁹⁰. Od roku 1553, za biskupa Jana Dziaduskiego, przez 3 lata nauczycielem a następnie kierownikiem szkoły katedralnej był sławny po-

²⁸⁷ Postawiono mu zarzut, że „jako rektor Seminarium udzielał w zakładzie schronienia osobom przestępczym, o których przestępstwach wiedział (ukrywał w swoim seminarium członka bandy Orłąt)”, oraz „uprawiał szepstaną propagandę wśród alumnów, nastawiał niechętnie wychowanków do Polski Ludowej i Rosji sowieckiej”. Zob. H. B o r c z, *Ksiądz Michał Jastrzębski – „niebezpieczny wróg” Polski Ludowej (losy w latach 1953-1957)*, w: *Świadek Boga Żywego. Ks. Michał Jastrzębski (1902-1993)*, red. S. Haręzga, J. Twardy, Przemyśl 1995, s. 48-49.

²⁸⁸ Inicjatorem likwidacji Seminarium i założenia na jego bazie wyższej szkoły rolniczej był stalinowiec Władysław Kruczek, ówczesny I Sekretarz KW PZPR w Rzeszowie. Zob. J. B a s t a, *Seminarium czy szkoła rolnicza. Konflikt wokół Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu 1965-1966*, „Rocznik Historyczno-Archivalny”, 10 (1995) s. 187-195.

²⁸⁹ *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, cz. VII, wyd. S. Kuraś, J. Sułkowska-Kuraś, Wrocław 1975, nr 2115, s. 378-380.

²⁹⁰ AGZ, t. VIII, nr 70, s. 116; nr 74, s. 122.

eta polsko-łaciński doby Odrodzenia Grzegorz ze Sambora (Vigilantius), późniejszy profesor Uniwersytetu Krakowskiego²⁹¹. Również bp Walenty Herburt (1560-72), w trosce o podniesienie wykształcenia duchowieństwa, sprowadzał do szkoły katedralnej wyróżniających się nauczycieli. W roku 1565 kapituła podjęła uchwałę, by na kierowników szkoły brać zgodnie z dawnym zwyczajem nauczycieli z Krakowa z tytułem magistra lub bakałarza. W XVI wieku uczyło stale w szkole 2 nauczycieli. Nauczyciele szkoły katedralnej z reguły mieli święcenia kapłańskie, stąd pełnili różne funkcje kościelne w katedrze (altarzyści, wikariusze, mansjonarze, kaznodzieje, itp.). Ich uposażenie stanowiły beneficja kościelne a zarazem czynsze z różnych legatów.

Uczniami szkoły katedralnej byli absolwenci szkół parafialnych. W roku 1529 kapituła skierowała do bpa Jana Karnkowskiego prośbę, by polecił kierownikom szkół parafialnych, aby ci przysyłali do szkoły katedralnej jedynie zdolniejszych i dobrze przygotowanych uczniów²⁹².

Pierwsza szkoła zbudowana z drewna, uległa zniszczeniu w roku 1560. Nową murowaną wystawiono w roku 1568 na placu przed katedrą. Służyła ona do roku 1702, kiedy się spaliła. Odnowiono ją w roku 1710, zaś w roku 1745 przeniesiono do budynku psalterzystów. Szkoła katedralna funkcjonowała praktycznie do rozbiorów, chociaż jej upadek rozpoczął się już w połowie XVII stulecia, z chwilą otwarcia w Przemyślu przez jezuitów kolegium dla młodzieży²⁹³. Po kasacji jezuitów w roku 1773 szkołę przeniesiono do dawnego ich kolegium.

Szkolnictwo parafialne rozpowszechniło się w całym Kościele zachodnim od Soboru Laterańskiego IV (1215)²⁹⁴. Najwcześniej tworzone szkoły w miastach a później także i w parafiach wiejskich. Pierwsze szkoły parafialne w diecezji przemyskiej zaczęto tworzyć od drugiej połowy XIV stulecia w większych miastach (Przemyśl, Rzeszów, Sanok, Drohobycz, Jarosław, Krosno, Łańcut, Przeworsk, Sambor, Lubaczów, Tyczyn) a prawdopodobnie także niektórych wioskach²⁹⁵. Takie szkoły mogły funkcjonować także przy najstarszych tutejszych klasztorach: dominikańskich (Przemyśl, Łańcut, Mościska i Sambor), franciszkańskich (Przemyśl, Sanok i Krosno), oraz bożogrobców (Przeworsk i Leżajsk). W połowie XVI stulecia w diecezji funkcjonowało co najmniej 50 szkół parafialnych (w ok.

²⁹¹ B. N a d o l s k i, *Grzegorz z Sambora*, PSB, t. IX, Wrocław 1960-61, s. 85-86.

²⁹² F e d e r k i e w i c z, *Kapituła przemyska o. l.*, KDP, 12 (1912) s. 201-202.

²⁹³ Tamże, s. 207-208.

²⁹⁴ E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: KP, t. 1, Kraków 1966, s. 333-334.

²⁹⁵ O stosunkowo wczesnym pojawieniu się szkół na tym terenie mogą świadczyć wpisy w Album studiosorum Akademii Krakowskiej, informujące o wstąpieniu na tę uczelnię studentów z różnych miejscowości diecezji przemyskiej. Zob. *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. 1 (ab anno 1400 ad annum 1489), Kraków 1887; A. F a s t n a c h t, *Pochodzenie społeczne studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego z diecezji przemyskiej w latach 1400-1642*, „Roczniki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 5 (1957) s. 195-232. W latach 1400-1642 studiowało w Akademii Krakowskiej 1560 studentów pochodzących z terenu diecezji.

1/3 parafii)²⁹⁶. Natomiast w połowie XVII stulecia było już blisko 140 szkół parafialnych (41 w miastach i miasteczkach, oraz 97 w parafiach wiejskich)²⁹⁷.

Na uposażenie nauczycieli szkół parafialnych składała się najczęściej ziemia, czynsze od kapitałów, kolęda, oraz świadczenia w naturze. Wynagrodzenie nauczycieli w połowie XVIII stulecia w lepiej uposażonych szkołach sięgało od 50 do 200 florenów rocznie. Opiekę nad szkołami wiejskimi sprawowali proboszczowie a w miastach najczęściej magistraty. Nauczycielami w szkołach parafialnych miejskich, rzadziej wiejskich, byli często absolwenci Uniwersytetu Jagiellońskiego, chociaż nie brakowało wśród nich takich, którzy ukończyli szkołę katedralną w Przemyślu, któreś z kolegiów jezuickich czy pijarskich, względnie szkołę parafialną. Synod bpa Piotra Gembickiego z 1641 roku wyraźnie polecał, aby na kierowników szkół przyjmować kandydatów ze stopniami akademickimi. W szkołach wiejskich mogli to być nauczyciele bez stopni naukowych, za to odznaczający się dostateczną wiedzą i uczciwością²⁹⁸. W XVIII stuleciu nauczycielami w szkołach parafialnych byli z reguły organści.

W szkołach uczyło się zazwyczaj od kilku do kilkudziesięciu chłopców w wieku od 5-8 do 20 lat. Rekrutowali się oni przeważnie z rodzin mieszczańskich i chłopskich²⁹⁹. Dziewczeta, głównie z rodzin mieszczańskich i szlacheckich, uczyły się w żeńskich szkołach klasztornych (benedyktynek jarosławskich i przemyskich, brygidek samborskich i szarytek przeworskich). Szkoły parafialne na ogół prowadziły nauczanie na poziomie elementarnym. Uczono w nich sztuki czytania i pisania, podstaw języka łacińskiego, gramatyki, arytmetyki itp. Ponadto nauczano chłopców katechizmu oraz posługiwania podczas liturgii parafialnej³⁰⁰.

Na terenie diecezji, oprócz szkół elementarnych, funkcjonowało kilka takich, w których realizowano wyższy program nauczania (z ich murów wyszło wielu kandydatów do kapłaństwa). Najstarszą z nich była szkoła katedralna w Przemyślu, założona przy końcu XIV w. Od 2. połowy XVI stulecia pojawiły się w diecezji kolejne tego typu szkoły, zakładane przy kolegiach jezuickich: w Jarosławiu (1574), Przemyślu (1654), Krośnie (1639), Samborze (1702), oraz kolegium pijarskie dla młodzieży w Rzeszowie (1658).

Po zniesieniu zakonu jezuitów w roku 1773 jezuici, już jako księża świeccy, jeszcze przez kilka lat prowadzili szkoły (w Jarosławiu do roku 1782)³⁰¹. Wkrótce jednak przeszły one pod nadzór państwowy (niektóre rozwiązano z powodu bra-

²⁹⁶ T. Śliwa, *Diecezja przemyska w połowie XVI wieku*, „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych TN KUL”, 16 (1968) s. 278-283.

²⁹⁷ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 286. Relacja biskupa Piotra Gembickiego z roku 1640 o stanie diecezji przemyskiej informuje o 132 funkcjonujących na jej terytorium szkołach parafialnych.

²⁹⁸ S a w i c k i, *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, s. 250-251. Synod zabraniał zatrudniać jako nauczycieli włóczęgów i pijaków.

²⁹⁹ H. Błaszkiewicz, *Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1636-1757 w świetle wizytacji biskupich*, NP, 46 (1976) s. 191-192.

³⁰⁰ Tamże, s. 192-195.

³⁰¹ K. Leń, *Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu 1573-1773*, Kraków 2000, s. 146-147.

ku nauczycieli). Podobny los spotkał także szkołę prowadzoną przez pijarów w Rzeszowie.

W okresie porozbiorowym zaborcze władze austriackie wprowadziły podział szkół na niższe i wyższe. Szkoły niższe, zwane ludowymi były trojaki: we wioskach szkoły parafialne (nauczycielem był najczęściej organista), szkoły trywialne (trzyklasowe), oraz w miastach i miasteczkach szkoły normalne (czteroklasowe), w których nauczano od trzeciej klasy w języku niemieckim. Gimnazjum składało się z sześciu klas (przez 2 lata nauczano w języku niemieckim, przez kolejne po łacinie). W roku 1869 wprowadzono w gimnazjach język polski jako wykładowy.

Od roku 1815 przyznano konsystorzom prawo nadzoru nad szkolnictwem ludowym (elementarnymi). Nadzór nad szkolnictwem średnim przed rokiem 1848 należał do Nadwornej Komisji Naukowej, która też miała zwierzchnictwo nad szkolnictwem ludowym. Od roku 1867 najwyższą władzą nadzorczą i wychowawczą w sprawach szkół ludowych i średnich została Szkolna Rada Krajowa. Wtedy też wprowadzono język polski jako wykładowy³⁰².

W roku 1828 funkcjonowało w diecezji w jej ówczesnych granicach 7 szkół głównych, 8 szkół dla dziewcząt, 67 szkół trywialnych i 44 parafialne. Uczęszczało wówczas do nich 8254 młodzieży. Nadzór nad tymi szkołami z ramienia Konsystorza przemyskiego pełnił scholastyk kapituły przemyskiej ks. Karol Mierzwiński scholarium normalium inspector³⁰³. Bp Michał Korczyński (1834-39) założył w Przemyśle szkołę dla organistów, którzy mieli być zarazem nauczycielami w szkołach parafialnych, natomiast w okresie rządów bpa Franciszka K. Wierchlejskiego (1846-60) otworzono w roku 1848 w Przemyśle kurs „preparandy” dla kształcenia nauczycieli dla szkół polskich³⁰⁴.

Obok wymienionych w obrębie diecezji istniało kilka szkół prowadzonych przez zakony, m.in. szarytki w Przeworsku prowadziły szkołę dla dziewcząt, jezuitki w Chyrowie (do 1939 roku) słynne kolegium dla młodzieży (od 1883) itd.

3. Szpitale

Szpitale (przytułki), znane były w Polsce już od XI a na szerszą skalę od XIII stulecia. Ich zadaniem była opieka nad ludźmi ubogimi, kalekami, pozbawionymi rodziny starcami i sierotami, rzadziej opieka nad chorymi³⁰⁵. Pierwsze szpitale przeszczepione zostały do diecezji przemyskiej już w 2. połowie XIV stulecia, wraz z osiedleniem się na jej terytorium zakonów wyspecjalizowanych

³⁰² W. Urban, *Dzieje kościoła w zaborze austriackim*, HKP, t. 2 cz. 1, Poznań 1979, s. 603-4.

³⁰³ *Status scholarum nationalium in dioecesi premisliensi r. l. anno 1829*, Premisliac 1829.

³⁰⁴ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 528, 546.

³⁰⁵ K. Dola, *Opieka społeczna Kościoła*, HKP, t. 1 cz. 1, Poznań 1974, s. 169; Wiśniewski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, s. 237-274.

w tego typu działalności – duchaków (Zakon Świętego Ducha)³⁰⁶ i bożogrobców (miechowitów)³⁰⁷. Duchaków sprowadziła do Łańcuta Jadwiga z Melsztyna, żona wojewody sandomierskiego Ottona z Pilczy, gdzie ufundowała dla nich około roku 1395 konwent wraz ze szpitalem i kościołem³⁰⁸. Założony wówczas szpital był prawdopodobnie pierwszym na terenie diecezji przemyskiej. Jeszcze przy końcu XIV wieku pojawili się na terenie diecezji przemyskiej bożogrobcy, sprowadzeni do Przeworska w roku 1394 przez wojewodę sandomierskiego Jana Tarnowskiego. Otrzymali oni utworzoną w tym mieście rok wcześniej parafię, przy której ustanowili prepozyturę z konwentem³⁰⁹. Przymuszczalnie wnet po roku 1394 założyli szpital – przytułek, który w latach 1460 i 1477 uposażył Rafał Tarnowski³¹⁰. Był to tzw. szpital „wielki” Św. Ducha z kościołem św. Michała Archanioła – zlokalizowany na Przedmieściu Łańcuckim. Oprócz niego funkcjonował w Przeworsku tzw. „szpital mały” – na Przedmieściu Jarosławskim³¹¹. Szpital funkcjonował prawdopodobnie już w 1. poł. XV stulecia również przy konwencie bożogrobców w Leżajsku, fundowanym w tym królewskim mieście prawdopodobnie w roku 1439³¹².

Kolejne szpitale ufundowane zostały w XV stuleciu w kilku większych miastach diecezji. I tak Krosno otrzymało szpital w roku 1431 (szpital „większy”), Jarosław przed 1450, Sanok w 1459, Przemysł w 1461, Rzeszów i Lubaczów w 1482, Brzozów w 1479 i Tyczyn w 1500³¹³. W XVI stuleciu doszło 12 kolejnych szpitali: w Drohobyczu (1507), Dubiecku (przed 1544), Dynowie (poł. XVI w.), Krośnie 2 (przed 1529 – przy klasztorze franciszkańskim dla wdów mieszczek i przed 1595 – bracki), Lesku (przed 1581), Niżankowicach (przed 1597), Nowotańcu (XVI w.), Radymnie (przed 1559), Samborze (przed 1549), Soli (przed 1545), oraz Tarnogrodzie (1569).

Dalszy szybki rozwój szpitali dokonał się w XVII stuleciu. Rozprzestrzeniły się one wówczas w większej liczbie również w parafiach wiejskich. W połowie tego wieku funkcjonowało ich w obrębie diecezji około 70³¹⁴. W XVIII stuleciu,

³⁰⁶ K. Antosiewicz, *Duchacy*, EK, t. 4, kol. 299-301.

³⁰⁷ Oficjalna polska nazwa zakonu to: Kanonicy Regularni Stróże Najświętszego Grobu Jerozolimskiego. Zob. J. Duchniewski, *Bożogrobcy*, EK, t. 2, kol. 877-879.

³⁰⁸ *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936, nr 15, s. 14-15.

³⁰⁹ T. M. Trajdos, *Miechowici na Ziemi Przemyskiej za panowania Władysława Jagielly*, „Folia Historica Cracoviensia”, 4-5 (1997-1998) s. 69-70.

³¹⁰ K. Młodzan, *Powstanie i działalność szpitala-przytulku św. Ducha w Przeworsku (XIV-XVII w.)*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, 56 (1993) z. 3, s. 211-213; Z. Budzyński, *Dzieje opieki społecznej w ziemi przemyskiej i sanockiej (XI-XVIII w.)*, Przemysł-Kraków 1987, s. 38.

³¹¹ Ossadnik, *Szpitalnictwo i służba zdrowia w Przeworsku*, s. 258-259.

³¹² Trajdos, *Miechowici na ziemi przemyskiej*, s. 67-68.

³¹³ Borch, *Organizacja lacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 298.

³¹⁴ Tamże, s. 299-302. W relacji do Rzymu z roku 1640 bp Piotr Gembicki informował o 54 szpitalach funkcjonujących wówczas w diecezji.

kiedy nastąpił największy rozwój szpitalnictwa, instytucje te posiadały niemal wszystkie parafie diecezji. Były to wówczas faktycznie przytulki rozciągające opiekę nad ludźmi w podeszłym wieku, sierotami i kalekami, a jedynie w niewielkim stopniu instytucje nastawione na leczenie chorych.

Fundatorami większości szpitali byli magnaci lub bogata szlachta, rzadziej mieszczaństwo, czy duchowni. Wyjątkową postacią wśród fundatorów był kasztelan sandomierski Mikołaj Spytek Ligęza, który w swoich dobrach ufundował w latach 1631-1646 aż 12 szpitali (w tym 7 w obrębie diecezji przemyskiej: Krasne, Malawa, Przybyszówka, Staromieście, Świlcza, Rzeszów, Zabierzów). Nieco mniejszy zasięg miała fundacja 3 szpitali przez Piotra Firleja z Dąbrowicy z lat 30. XVII stulecia (Jasienica, Kombornia, Korczyzna). Z grona duchownych należy wspomnieć ks. Leonarda Pulchriciusa, fundatora szpitala w Niżankowicach w roku 1597, czy ks. Marcina Brzeskiego, fundatora szpitala w Bliznem w roku 1605.

Większość szpitali, oprócz własnych budynków mieszkalnych i gospodarczych, posiadała jakieś stałe uposażenie w postaci czynszów od kapitałów. Niekiedy była to ziemia uprawna a także daniny w naturze itp. Czymś wyjątkowym było nadawanie szpitalom wiosek czy sołectw (Łañcut, Przemyśl, Lubaczów)³¹⁵. Liczne szpitale, zwłaszcza tworzone w XVIII stuleciu, posiadały zbyt słabe uposażenie, dlatego musiały liczyć nieustannie na jałmużny miejscowych parafian. Zarząd szpitali, podobnie jak i opieka duszpasterska nad ich mieszkańcami, należały z reguły do miejscowych proboszczów, względnie prepozytów szpitalnych. W miastach natomiast pewne kompetencje gospodarcze przyśługiwały magistratom.

W szpitalach diecezji przemyskiej przebywało zazwyczaj od kilku do kilkunastu osób (starcy, chorzy, kalecy, sieroty). Podopieczni szpitalni w zamian za mieszkanie, pożywienie a niekiedy i opiekę medyczną zobowiązani byli do określonych przez akty fundacyjne posług na rzecz miejscowych kościołów, oraz modlitwy codziennej za fundatorów i dobrodziejów. Bp Maciej Pstrokoński, w wydanej w roku 1603 instrukcji dla dziekanów, zobowiązał ubogich do codziennego udziału we mszy św., odmawiania litanii i suplikacji za pomyślność Rzeczypospolitej, oraz comiesięcznej spowiedzi³¹⁶.

Podopieczni szpitali objęci byli z reguły opieką duszpasterską miejscowych proboszczów. Jednakże niektóre ze szpitali funkcjonujących w diecezji posiadała własne kościoły (kaplice) z własnym kapelanem, zwanym prepozytem. Do połowy XVIII stulecia ufundowanych zostało w diecezji 18 prepozytur szpitalnych (Brzozów, Bircza, Drohobycz, Dubiecko, Dynów, Jarosław, Krosno, Lubaczów, Łañcut /prepozytura zakonna duchaków/, Mościska, Przemyśl, Radymno, Rzeszów, Sambor, Sanok, Sokołów, Tarnogród i Tyczyn)³¹⁷. Ponadto

³¹⁵ B o r e z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 304.

³¹⁶ Tamże, s. 306.

³¹⁷ Tamże, s. 310-311 (tabela).

kilka szpitali posiadało własne kaplice (m.in.: Błażowa, Lesko, Łąka, Przeworsk, Targowiska).

W XIX stuleciu szpitale parafialne przeżywały pewien regres³¹⁸, niemniej na początku XX stulecia funkcjonowały jeszcze w przeszło 70 parafiach diecezji i dawały schronienie i utrzymanie kilkuset osobowej grupie starszych i kalekich³¹⁹. Pewna ich liczba dotrwała do końca II wojny. Od połowy XIX stulecia pojawiły się w diecezji instytucje charytatywne nowego typu: zakłady dla sierot i ubogich dzieci, ochronki dla małych dzieci, itp. Fundowali je zarówno księża, jak też osoby świeckie. Z reguły ich prowadzenie powierzano żeńskim zgromadzeniom zakonnym, głównie SS. Felicjankom i Służebniczkom NMP. Szczególne miejsce wśród tych instytucji zajmował Zakład wychowawczy dla ubogich i opuszczonych chłopców dla przeszło 230 podopiecznych, założony w Miejscu Piastowym w roku 1892 przez ks. Bronisława Markiewicza³²⁰. W kręgu nowych inicjatyw znalazł się też Dom Bożego Miłosierdzia w Kruhelu pod Przemyślem, działający do roku 1939, a założony w 1916 przez błogosławionego ks. Jana Balickiego, w którym znajdowały opiekę upadłe dziewczęta z marginesu społecznego³²¹.

Odnowienie przytułków parafialnych (dawnych szpitali), ale już w innej formie, nastąpiło w latach 80. XX wieku, po uzyskaniu przez Kościół w Polsce większej swobody działania (domy opieki, domy starców, domy samotnej matki, rodzinne domy dziecka, domy księży emerytów, itp.).

Wspomnieć należy też o szpitalach (przytułkach) dla chorych i niedołącznych księży. Już bp Jan K. Szembek w 22 statucie synodu z roku 1721 zaproponował urządzenie specjalnego szpitala (przytułku) dla księży w podeszłym wieku, którzy swoje siły zużyli w pracy duszpasterskiej, oraz dla chorych czy kalekich. Zanim jednak taki szpital byłby wybudowany, biskup wyznaczył miejsce dla chorych i starych kapłanów w istniejących już szpitalach w Przemyślu i Jarosławiu. Na ich utrzymanie wyznaczył czwartą część majątku po zmarłych bez testamentu kapłanach a także część dochodów z wakujących beneficjów³²².

Fundacja specjalnego szpitala – przytułku dla księży była dziełem bp. Wacława H. Sierakowskiego. Pasterz ten, wizytując dwukrotnie całą diecezję, spotykał w wielu miejscach niedołącznych księży, pozbawionych dachu nad głową i niezbędnej pomocy, gdy tymczasem niemal w każdej parafii funkcjonowały przytułki dla osób świeckich. Biskup początkowo umieścił chorych i starych księży w Brzozowie i utrzymywał ich własnym kosztem. Chcąc jednak na trwałe

³¹⁸ Bp Antoni Manastyrski wydał w roku 1864 rozporządzenia dotyczące należytego zarządzania szpitalami. S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 515.

³¹⁹ *Wykaz statystyczny stowarzyszeń na polu miłosierdzia i akcji społecznej katolickiej i zakładów dobroczynnych i społecznych w diecezji przemyskiej za rok 1904*, KDP, 6 (1906) z. 2, s. 114 n.

³²⁰ Tamże, s. 111-113.

³²¹ S. M o m i d ł o w s k i, *Sluga Boży Ksiądz Jan Balicki 1869-1948*, Przemyśl 1957, s. 105-117 (mps APrz.).

³²² S a w i c k i, *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, s. 326-27; S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 406-407.

rozwiązać problem wybudował specjalny szpital dla chorych i kalekich księży, mieszczący się w Przemyśle przy mieszkaniu proboszcza szpitala św. Rocha, przeznaczając na utrzymanie podopiecznych czynsz od kapitału 20 tys. złp. Sam akt erekcyjny szpitala (łącznie ze statutami) wydał bp Sierakowski w Brzozowie 12 maja 1760 roku³²³.

Obecnie dla całej archidiecezji utrzymywany jest 1 dom księży emerytów z siedzibą w Korczynnie k. Krosna (w roku 2002 przebywało w nim 16 księży emerytów i rencistów). Ponadto kilkudziesięciu księży emerytów mieszka aktualnie przy parafiach, względnie w domach prywatnych.

4. Bractwa kościelne

Bractwa kościelne stanowiły ważny czynnik w życiu religijnym społeczności parafialnych w okresie staropolskim. Były one stowarzyszeniami religijnymi o celach dewocyjnych, charytatywnych, zawodowych (cechy) i kulturalnych, zrzeszającymi w swoich szeregach świeckich różnych stanów a często także i duchownych³²⁴. W diecezji przemyskiej pierwsze bractwa pojawiły się już u schyłku XIV wieku i były tworzone aż do początku lat 80. XVIII stulecia. Powstało ich w tym czasie łącznie co najmniej 170 a działały w ponad 90 parafiach. Początkowo bractwa były nieliczne i miały charakter wybitnie elitarny. Zakładane były praktycznie wyłącznie w miastach (Literackie NMP, Bożego Ciała). Dopiero w XVII i XVIII stuleciu rozpowszechniły się również w parafiach wiejskich i wtedy też liczba ich członków niepomniernie wzrosła (Trójcy Św., Opatrzności Bożej, Imienia Jezus, Grobu Jerozolimskiego, Różańcowe NMP, Szkaplerzne NMP, Niepokalanego Poczęcia NMP, Poczieszenia NMP, MB Bolesnej, Anioła Stróża, św. Anny, św. Józefa, św. Barbary, św. Franciszka, Paska św. Augustyna, Dobrej Śmierci, Ubogich)³²⁵. Do najbardziej popularnych należały: Bractwo Różańcowe NMP (funkcjonowało w ok. 46 parafiach), Bractwo św. Anny (w ok. 27), Trójcy Św. (w ok. 21), Literackie NMP (w ok. 17-20), czy Szkaplerzne NMP (w ok. 14). W tym miejscu należy dodać, że istniejące w tym samym czasie w miastach cechy rzemieślnicze, obok celów zawodowych, kładły duży nacisk na religijną stronę życia swoich członków (zarówno w wymiarze prywatnym jak i społecznym).

Spośród konfraterni działających na terenie diecezji bardzo wczesną metrykę posiadało Bractwo Literackie p.w. Najświętszej Maryi Panny, zakładane wyłącznie w miastach i zrzeszające osoby wykształcone, tzn. znające sztukę pisania

³²³ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 449.

³²⁴ B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przed-rozbiorowym*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 1, Lublin 1969, s. 504-510; K. Kuźmak, *Bractwo kościelne*, EK, t. 2, kol. 1013-1020. Geneza bractw sięga starożytności chrześcijańskiej, chociaż ich największy rozwój przypadł na okres późnego średniowiecza (XIII do XV w.).

³²⁵ Borc, *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przed-rozbiorowym*, s. 77-90.

i czytania (tzw. literati). Największy okres rozwoju tego bractwa przypadł na wiek XV i XVI, po czym nastąpił jego regres. Pierwsze tego typu bractwo miało działać w Krośnie już za bpa Eryka (1377-1391), który potwierdził jego statuty³²⁶. Również przy końcu XIV w. zaprowadzone zostało w diecezji Bractwo Kapłańskie p.w. Najświętszej Maryi Panny, w pierw w okręgu sanocko-krośnieńskim a następnie w innych dekanatach diecezji. Konfraternia ta skupiała w swoich szeregach zarówno duchownych jak i świeckich, prowadząc w tym środowisku przez kilka stuleci (XV do XVIII) dynamiczną działalność religijną, formacyjną i społeczno-kulturalną. Bractwa zatwierdzone były przez biskupów i podlegały miejscowym proboszczom. Posiadały jednakże własną organizację, oraz statuty, zatwierdzone przez władzę diecezjalną. Z reguły też posiadały jakiś majątek, pochodzący z zapisów i ofiar członków, przeznaczony głównie na cele liturgiczne. Co najmniej 54 bractwa miały własne kapelanie (altarie), z wydzielonym uposażeniem na utrzymanie kapelana³²⁷. Bractwa religijne działały w diecezji do początku lat 80. XVIII stulecia. Kres ich istnieniu położyły zaborcze władze austriackie, które z dniem 22 maja 1783 roku zniosły wszystkie bractwa kościelne, tworząc w ich miejsce dekretem nadwornym z 9 sierpnia 1783 Stowarzyszenie czynnej miłości bliźniego³²⁸.

Odrodzenie bractw religijnych w diecezji nastąpiło dopiero w 2. połowie XIX w. Pierwszym krokiem w tym kierunku było zainicjowanie w roku 1844 przez bpa Franciszka Zachariasiewicza (1840-1845) Stowarzyszeń wstrzemięźliwości³²⁹. Działalność Stowarzyszeń trzeźwościowych w diecezji ponownie ożywił biskup M. Hirschler (1870-1881). Dzięki jego staraniom zostały one w roku 1871 podniesione przez Piusa IX do godności bractwa³³⁰. Tenże biskup powołał do istnienia również Stowarzyszenia Aniołów Stróżów, zrzeszające dzieci. Oba wymienione bractwa za główny cel miały propagowanie wśród swoich członków trzeźwości. Począwszy od lat 70. XIX stulecia zaczęto zaprowadzać nowe bractwa o charakterze dewocyjnym. Pojawiły się wówczas licznie w parafiach bractwa: Apostolstwo Najświętszego Serca Jezusowego, św. Rodziny, Różańca NMP i Różańca Żywego, Szkaplerza NMP, Niepokalanego Serca NMP, Apostolstwo Modlitwy, św. Anny, św. Wincentego á Paulo, III Zakon św. Franciszka, itp.

Po II wojnie światowej władze komunistyczne sparaliżowały działalności stowarzyszeń i bractw kościelnych. W praktyce przetrwały w parafiach jedynie

³²⁶ K w o l e k, *Początki biskupstwa przemyskiego*, s. 20.

³²⁷ H. B o r c z, *Altarie w kościołach i kaplicach diecezji przemyskiej ob. lac. w okresie Staropolskim*, w: *Ecclesiae Premisliensi Serviens. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Infułatowi doktorowi Stanisławowi Zygarowiczowi*, red. A. Szal, J. Trojnar, Przemysł 2001, s. 38-47.

³²⁸ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła katolickiego w zaborze austriackim (1772-1815)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 1, Poznań 1979, s. 279.

³²⁹ S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 537. W roku 1845 stowarzyszenia działały w większości parafii i zrzeszały ok. 230 tysięcy osób.

³³⁰ Tamże, s. 523.

Bractwa Różańcowe i to przy ograniczeniu działalności jedynie do dewocji. Odrodzenie stowarzyszeń kościelnych stało się możliwe dopiero od przemian politycznych zapoczątkowanych w roku 1989.

VI. Zakony i zgromadzenia zakonne³³¹

1. Klasztory męskie w XIV-XVIII w.

Proces osadzania się zakonów na terytorium diecezji przemyskiej rozpoczął się na dobre dopiero po roku 1340, przypuszczalnie jednak już od lat 30. XIII stulecia prowadzili na tym terenie akcję misyjną dominikanie³³² a może też i franciszkanie. Miejscowa tradycja właśnie na ten czas ustala założenie w Przemyślu domów (raczej placówek misyjnych) przez te zakony, chociaż ich istnienie poświadczane jest wyraźnie w niekwestionowanych przekazach źródłowych dopiero w następnym stuleciu. Konwent przemyski dominikanów wymieniony został po raz pierwszy w dokumencie prowincjała Jana z Brzegu z 11 maja 1375 roku³³³, zaś klasztor franciszkanów dopiero na początku XV stulecia (bp Eryk ok. 1379 wybudował dla nich murowany klasztor wraz z kościołem)³³⁴.

Do roku 1772 powstało na terenie diecezji 47 klasztorów należących do 14 zakonów męskich (bernardyni 4, bonifratrzy 1, bożogrobcy 6, dominikanie 8, duchacy 1 /zniesiony po 1550/, franciszkanie konwentualni 6, jezuici 5, kapucyni 2, karmelici bosi 2, karmelici trzewiczkowi 3, misjonarze 3, paulini 1, pijarzy 1, reformaci 4), oraz 4 klasztory należące do 3 zakonów żeńskich (benedyktynki 2, brygidki 1, dominikanki 1)³³⁵.

Najliczniej na obszarze diecezji reprezentowany były zakony żebracze, które założyły łącznie 29 klasztorów. Spośród nich 8 fundacji uzyskali dominikanie (Zakon Braci Kaznodziejów), którzy zresztą najwcześniej pojawili się na tym terenie. Poza niewątpliwie najstarszym konwentem przemyskim uzyskali oni jeszcze w XIV stuleciu kolejny w Łańcucie, ufundowany wraz z kościołem św. Apostołów Piotra i Pawła przed rokiem 1378, prawdopodobnie przez

³³¹ O zakonach i zgromadzeniach zakonnych zob. szerzej: B. Ł o z i ń s k i, *Leksykon zakonów w Polsce. Informator o życiu konsekrowanym*, Warszawa 1998.

³³² Nie bez powodu to właśnie dominikanom zlecił pap. Grzegorz IX w roku 1232 zbadanie stanu duchowieństwa na Rusi, przed postulowanym przez arcybiskupa elekta gnieźnickiego Pełkę założeniem tamże biskupstwa. Zob. AGZ, t. VII, nr 1, s. 1-2.

³³³ Klasztor przemyski, należący do prowincji polskiej zakonu, wymieniony został obok konwentów lwowskiego i kamienieckiego. *Zbiór formuł zakonu dominikańskiego prowincji polskiej z lat 1338-1411*, wyd. J. Woroniecki, J. Fijałek, w: *Archiwum Komisji Historycznej PAU*, t. 12, cz. 2, Kraków 1938, s. 310-311.

³³⁴ K. J. Pa ł ę g a, *Początki franciszkanów w Przemyślu*, Kraków 1958 (mpps w AAPrz.); K. K a n t a k, *Franciszkanie polscy*, t. 1, Kraków 1937, s. 276. Zdaniem tego autora konwent przemyski istniał już po odzyskaniu Rusi przez Kazimierza Wielkiego.

³³⁵ Klasztor sióstr miłosierdzia w Przeworsku powstał w roku 1781.

starostę ruskiego Ottona z Pilczy († 1384/85)³³⁶. Kolejną fundacją był klasztor w Mościskach, który wraz z kościołem św. Katarzyny PM ufundował w roku 1404 prawdopodobnie Władysław Jagiełło³³⁷. Natomiast fundacji konwentu i kościoła św. Katarzyny PM w Samborze dokonała 8 maja 1406 roku Elżbieta, wdowa po Spytku z Melsztyna, wojewodzie krakowskim³³⁸. Kolejne 2 konwenty powstały w diecezji w 2. połowie XVII stulecia. Konwent w dawnym ośrodku kultu maryjnego w Borku Starym koło Rzeszowa, ufundował wraz z kościołem Wniebowzięcia NMP w latach 1665-1670 prepozyt tyczyński ks. Maciej Niwicki, kanonik jarosławski³³⁹. Natomiast konwent dominikanów z kościołem Wniebowzięcia NMP w niedalekim Cieszanowie uposażył w roku 1674 Aleksander Stanisław Bełzecki, wojewoda podolski³⁴⁰.

Dominikanie obserwanci (Kongregacji św. Ludwika Bertranda) założyli w diecezji 2 domy. Konwent wraz z kościołem Niepokalanego Poczęcia NMP w Wielkich Oczach koło Lubaczowa ufundował w roku 1667 pułkownik koronny Andrzej Modrzewski³⁴¹. Natomiast do Sieniawy sprowadził dominikanów obserwantów w roku 1677 chorąży wielki koronny Mikołaj H. Sieniawski, który też w latach 1673-82 wybudował dla nich konwent wraz z drewnianym kościołem Wniebowzięcia NMP. Nowy murowany kościół powstał w latach 1719-50 kosztem Adama Czartoryskiego³⁴².

Franciszkanie konwentualni (Zakon Braci Mniejszych Konwentualnych) do roku 1772 założyli w diecezji 6 konwentów. Poza wspomnianym wyżej klasztorem przemyskim jeszcze w XIV w. uzyskali oni 2 kolejne: w Sanoku z kościołem NM Panny z fundacji Władysława Opolczyka (27 lutego 1377)³⁴³, oraz w Krośnie, będący fundacją biskupa Eryka sprzed 1391 roku. Około 1400 roku franciszkanie rozpoczęły budowę obecnego kościoła Nawiedzenia NMP, natomiast

³³⁶ Klasztor łańcucki wymienia po raz pierwszy bulla pap. Grzegorza XI z 28 I 1378, przyłączająca do dominikańskiego wikariatu generalnego Stowarzyszenia Braci Pielgrzymujących dla Chrystusa konwenty ze Lwowa, Łańcuta, Przemyśla, Kamieńca i Smotrycza z prowincji polskiej, oraz w Serecie w Mołdawii z prowincji węgierskiej. J. K ł o c z o w s k i, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVIII wieku*, NP, 43 (1975) s. 31; S. B a r a ę c z, *Rys dziejów Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce*, t. 2, s. 166.

³³⁷ Tamże, s. 462-463.

³³⁸ S. B a r a ę c z, *Archiwum OO. Dominikanów w Jarosławiu*, Lwów 1884, s. 204-210; A. K u c z e r a, *Samborszczyzna*, t. 1, Sambor 1935, s. 380-383. Fundację zatwierdził 30 maja 1406 roku biskup przemyski Maciej.

³³⁹ S. B a r a ę c z, *Klasztor WW. OO. Dominikanów w Starym Borku*, Lwów 1878; P. M. B e ł e c h, *Z dziejów sanktuarium w Borku Starym k. Rzeszowa*, Tyczyn 1995.

³⁴⁰ K ł o c z o w s k i, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 49. Dn. 1 VII 1741 roku bp W.H. Sierakowski erygował przy kościele klasztornym dominikanów parafię.

³⁴¹ Wielkie Oczy, w: SGKP, t. 13, Warszawa 1883, s. 345; J. Wimmer, Modrzewski (Modrzejowski) Andrzej, w: PSB, t. XXI, Wrocław 1976, s. 543-545 (autor łączy fundację klasztoru z nadaniem w roku 1671 praw miejskich dla Wielkich Oczu).

³⁴² B a r a ę c z, *Archiwum OO. Dominikanów w Jarosławiu*, s. 210-217; W. M a j e w s k i, *Sieniawski Mikołaj Hieronim*, w: PSB, t. 37, Warszawa 1996-97, s. 141.

³⁴³ A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, s. 380-382.

w roku 1591 Jerzy Mniszech, wojewoda sandomierski, ufundował im nowy klasztor³⁴⁴. Kolejne fundacje miały miejsce dopiero 2. połowie XVII stulecia. Pierwsza z nich w Jarosławiu to dzieło Jana Zamoyskiego, który w roku 1659 wznosił dla franciszkanów konwent z kościołem Wniebowzięcia NMP³⁴⁵. Natomiast klasztor wraz z sanktuarium Męki Pańskiej w Kalwarii Paclawskiej ufundował w latach 1666-68 Andrzej Maksymilian Fredro, kasztelan lwowski. Jego fundację powiększył w latach 1770-84 Szczepan Józef Dwernicki, cześnik przemyski (jego dziełem była budowa murowanego kościoła Znalezienia Krzyża Św. i konwentu, oraz kilkudziesięciu nowych kaplic)³⁴⁶. Do Stryja franciszkanów sprowadził w roku 1687 Mikołaj Łabęcki, starosta kisztyński z żoną Barbarą z Rybińskich. Małżonkowie odnowili zniszczony drewniany kościół św. Marii Magdaleny, przy którym za zgodą bpa Jana S. Zbąskiego i króla Jana III osadzili zakonników³⁴⁷.

Bernardyni (Bracia Mniejsi Obserwanci) uzyskali na terenie diecezji 4 fundacje. Już około roku 1465 sprowadził bernardynów do Przeworska właściciel miasta Rafał z Tarnowa, przekazując im murowany konwent wraz z kościołem św. Barbary³⁴⁸. Fundatorem konwentu bernardynów w Samborze był Jan Odrowąż, starosta samborski i jego żona Beata z Tęczyna, którzy wzniesli oni w latach 1471-1476 murowany klasztor wraz z kościołem Wniebowzięcia NMP. Po zniszczeniach dokonanych w roku 1498 przez Turków odbudowała konwent w roku 1514 Beata, wdowa po Janie Odrowążu, wraz z synem Janem³⁴⁹. Fundacja bernardynów w Leżajsku w roku 1608 to dzieło starosty leżajskiego Łukasza Opalińskiego, marszałka wielkiego koronnego i jego żony Anny z Pileckich. W roku 1608 Opaliński, za zgodą króla Zygmunta III i bpa Macieja Pstrokońskiego osadził zakonników przy pielgrzymkowym drewnianym kościele NM Panny, zaś w latach 1618-28 wznosił dla nich obronny kościół Zwiastowania NMP wraz z konwentem³⁵⁰. Ostatni klasztor tego zakonu powstał w Rzeszowie za

³⁴⁴ Pawłowski, *Premisla sacra*, s. 64 przyp. 4; W. L. Antosiewicz, *Klasztor franciszkanów w Krośnie*, Lwów 1910.

³⁴⁵ K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 2, Kraków 1938, s. 170. Pierwsza udokumentowana informacja o konwencie krośnieńskim pochodzi z roku 1397, kiedy to królowa Jadwiga potwierdziła darowiznę dokonaną na jego rzecz przez byłego wójta krośnieńskiego, wyjmując go równocześnie spod zależności od władz miejskich.

³⁴⁶ J. S. Barcik, *Kalwaria Paclawska*, Warszawa 1985, s. 22-40.

³⁴⁷ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 374; A. Prochaska, *Historia miasta Stryja*, Lwów 1926, s. 91-94.

³⁴⁸ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, Lwów 1933, s. 16. Przy klasztorze przeworskim u schyłku XVI stulecia funkcjonowała grupa tercjarek (istniała już w roku 1547), licząca 11 osób, żyjąca według reguły III zakonu. Tercjarki utrzymywały się z pracy rąk, pielęgnowania chorych, kwesty i dobrowolnych ofiar. Zob. J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, s. 513-514; T. Śliwa, *Biskupi przemyscy połowy XVI w. Charakterystyka diecezji*, KDP, 58 (1972) s. 137 przyp. 92.

³⁴⁹ Kuczeza, *Samborszczyzna*, t. 1, s. 359-380.

³⁵⁰ Cz. Bogdański, *Pamiętnik kościoła i klasztoru OO. Bernardynów w Leżajsku*, Kraków 1929; A. E. Obruśnik, *Leżajsk. Bazylika i klasztor OO. Bernardynów*, Warszawa 1991.

sprawą znanego z dzieł miłosierdzia Mikołaja Spytka Ligęzy, kasztelana sandomierskiego. Sprowadził on bernardynów do tego miasta w roku 1624 gdzie wybudował dla nich na miejscu dawnego kościoła NMP obronny klasztor z kościołem Wniebowzięcia NMP (ukończony w roku 1629)³⁵¹.

Reformaci (Bracia Mniejsi Obserwanci) założyli na terenie diecezji 4 konwenty. W roku 1629 uzyskali od bpa Adama Nowodworskiego zgodę na osiedlenie się w Przemyślu i tu wzniesli pierwszy swój klasztor przy wsparciu Piotra Cieciszowskiego z Żurawicy i jego żony Felicji ze Stadnickich. Po spaleniu się dotychczasowego nowy murowany konwent z kościołem św. Antoniego Padewskiego wystawił w latach 1641-1645 Hermolaus Tyrowski, przy wsparciu kilku innych fundatorów³⁵². W Jarosławiu fundatorem konwentu i drewnianego kościoła był około roku 1700 tamtejszy mieszczanin Antoni Kwolek. Natomiast nowy murowany klasztor wraz z kościołem Św. Trójcy wybudował im w latach 1709-16 łowczy kijowski Franciszek Zawadzki i jego żona Eufrozyna³⁵³. W Rzeszowie reformaci osiedlili się około 1709 roku dzięki darowiźnie tamtejszego mieszczanina Andrzeja Passakowicza, który ofiarował im parcelę wraz z domem i wzniesionym przez siebie murowanym kościołem św. Jerzego. Na nowe miejsce, w pobliżu zamku, przeniósł reformatów po roku 1718 Jerzy Ignacy Lubomirski, który wraz z żoną Marianną z Bielińskich wznosił dla nich murowany konwent z kościołem Narodzenia NMP (poświęconym w roku 1722)³⁵⁴. Konwent reformatów w Sądowej Wiszni wraz z kościołem Wniebowzięcia NMP ufundowany został przez Michała Rzewuskiego, krajczego koronnego, Franciszka Zawadzkiego, łowczego kijowskiego, oraz Jana Siemieńskiego kasztelana lwowskiego³⁵⁵.

Kapucyni (Zakon Braci Mniejszych Kapucynów) do rozbiorów uzyskali w diecezji 2 domy. Konwent w Krośnie otworzyli w roku 1754 przy kościele św. Jakuba Większego, gdzie zostali sprowadzeni za zgodą bpa W.H. Sierakowskiego przez Jana Klemensa Branickiego³⁵⁶. W latach 1771-1811 został wzniesiony murowany klasztor wraz z kościołem Podwyższenia Krzyża Św. Natomiast we wsi Blizne koło Brzozowa, należącej do dóbr stołowych biskupstwa, kapucyni założyli hospicjum przy kościele św. Michała Archanioła, osiedleni tam w roku 1760 przez bp. W. H. Sierakowskiego³⁵⁷.

³⁵¹ K a n t a k, *Bernardyni polscy*, t. 2, Lwów 1933, s. 6; A. P r z y b o ś, *Ligęza Mikołaj Spytka z Bobrku*, PSB, t. 17, s. 320.

³⁵² A. Błażkiewicz, *Powstanie małopolskiej prowincji reformatów 1587-1639*, NP, 14 (1961) s. 118-132.

³⁵³ A. S r o k a, *Franciszkański kościół św. Antoniego w Przemyślu*, Jarosław-Przemyśl 1992.

³⁵⁴ Tamże, s. 50-51; J. G i e r o w s k i, *Lubomirski Jerzy Ignacy*, PSB, t. 18, s. 23-25.

³⁵⁵ Ś. L e n a r t o w i c z, *Kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi i klasztor oo. Franciszkanów-Reformatów w Sądowej Wiszni*, w: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego*, red. J. K. Ostrowski, t. 3, Kraków 1995, s. 171-177; K ł o c z o w s k i, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 51.

³⁵⁶ J. A t a m a n, *W. H. Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej*, Warszawa 1936, s. 257-258; S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. łac.*, t. 2, s. 444-445.

³⁵⁷ Tamże, s. 451.

Karmelici trzewickowi (Zakon Braci NMP z Góry Karmel) przybyli do diecezji przemyskiej dopiero na początku XVII stulecia i założyli tu 3 klasztory. Konwent w Sąsiadowicach ufundowali dla nich w roku 1603 bracia Jan Szcześnie i Erazm Herbutowie. Zaczątkiem tej fundacji był istniejący już kościół św. Anny, będący znanym miejscem pielgrzymkowym³⁵⁸. W roku 1605 karmelici tamtejsi otrzymali w zarząd parafię w Felsztynie, zaś w 1623 parafię w Sąsiadowicach. Kolejny klasztor i kościół św. Stanisława Bpa ufundował dla tego zakonu w roku 1623 w niedalekim Husakowie Konstanty Korniakt, uzyskawszy wpieryw zgodę bpa Macieja Pstrokońskiego³⁵⁹. Fundacja konwentu i kościoła św. Józefa w Drohobyczu, dokonana w roku 1697 przez Jana Bekierskiego była ostatnią, jaką uzyskali karmelici trzewickowi w diecezji przemyskiej³⁶⁰.

Karmelici boski (Bracia Boski Zakonu NMP z Góry Karmel) posiadali na terenie diecezji 2 klasztory. Do Przemyśla zostali sprowadzeni w roku 1620 przez Marcina Krasickiego, wojewodę podolskiego i starostę przemyskiego. Fundator wznosił dla nich w latach 1623-30 okazały murowany klasztor wraz z kościołem św. Teresy, oraz zabezpieczył odpowiednie utrzymanie, powiększone później przez innych donatorów³⁶¹. Do Zagórza karmelitów sprowadził w roku 1700 Jan Franciszek Stadnicki, wojewoda wołyński, który wybudował im obronny klasztor wraz z kościołem Zwiastowania NMP i szpitalem dla 12 żołnierzy szlacheckiego pochodzenia. Ukończony ostatecznie około roku 1730 konwent w roku 1822 uległ spaleni, chociaż funkcjonował jeszcze do roku 1831, kiedy to został skasowany przez władze austriackie³⁶².

Nurt kanoników regularnych reprezentowany był na terenie diecezji przez bożogrobców zwanych też miechowitami, oraz duchaków. Bożogrobcy (Zakon Kanoników Stróżów Grobu Chrystusowego) do roku 1772 otwarli w diecezji 6 placówek³⁶³. Sprowadził ich do ziemi przemyskiej w roku 1394 Jan Tarnowski, wojewoda sandomierski, przekazując im utworzoną rok wcześniej parafię w Przeworsku z kościołem św. Katarzyny, przy której ustanowili prepozyturę z konwentem. W latach 1430-1473 bożogrobcy wzniesli w nowym miejscu konwent wraz z kościołem Ducha Św.³⁶⁴ Kolejną fundacją były Urzejowice, dokąd

³⁵⁸ B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 355-356.

³⁵⁹ Tamże, s. 356; K ł o c z o w s k i, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 41.

³⁶⁰ S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. łac.*, t. 2, s. 386.

³⁶¹ C z. G i l, *Karmelici Boski w Polsce (1605-1665)*, NP, 48 (1977) s. 70-78; B. J. W a n a t, *Zakon Karmelitów Boskich w Polsce*, Kraków 1979, s. 257-275. W roku 1784 władze austriackie przekazały kościół karmelicki grekokatolikom na cerkiew katedralną, zaś klasztor na rezydencję biskupa i duchowieństwa katedralnego, usuwając równocześnie karmelitów do klasztoru w Zagórzu. Karmelici powrócili do przemyskiego klasztoru w czerwcu 1946 roku, po repatriowaniu biskupów i duchowieństwa grekokatolickiego na Ukrainę.

³⁶² W a n a t, *Zakon Karmelitów Boskich w Polsce*, s. 513-516. Podjęta przez karmelitów w latach 1956-1962 próba reaktywowania i restauracji kompleksu klasztornego nie powiodła się.

³⁶³ W latach 1577-1717 było ich 7 (Gniewczyzna).

³⁶⁴ T r a j d o s, *Miechowici na Ziemi Przemyskiej za panowania Władysława Jagielly*, s. 69 n.

w roku 1411 sprowadzili bożogrobców dziedzice tej wsi Jan i Mikołaj Sieńko z matką Stachną, ofiarując prepozyturze w Przeworsku zbudowany przez siebie kościół parafialny św. Mikołaja wraz z prawem patronatu³⁶⁵. Do założonej w roku 1400³⁶⁶ parafii miejskiej w Leżajsku miechowici przybyli prawdopodobnie w roku 1439, gdzie wzniesli konwent i kościół Trójcy Św. Po przeniesieniu miasta na nowe miejsce wzniesiony został przed rokiem 1616 nowy kościół Trójcy Przenajświętszej z fundacji ks. Feliksa ze Skaryszewa³⁶⁷. W roku 1439 Władysław Warneńczyk ofiarował bożogrobcom ufundowaną za jego zgodą przez Mikołaja Giedlara, parafię w Giedlarowej, należącej do królewskiej leżajskiej. Założyli oni tu klasztor przy kościele św. Michała Archanioła³⁶⁸. W roku 1446 doszła parafia w Rudołowicach z kościołem św. Mikołaja Bpa, oraz w Tuligłowach z kościołem św. Mikołaja Bpa (początkowo filia Rudołowic), przekazana miechowitom przez braci Jana i Mikołaja Mzurowskich³⁶⁹. Natomiast w XVI stuleciu, w roku 1577, bożogrobcy objęli duszpasterstwo w położonej w pobliżu Przeworska parafii Gniewczynie. Utrzymali się w niej przez blisko 140 lat, do roku 1717, kiedy to ze względu na brak stosownych dokumentów inkorporacyjnych zostali z niej usunięci³⁷⁰.

Drugim reprezentantem ruchu kanoników regularnych na terenie diecezji przemyskiej byli Duchacy (Zakon Ducha Św. de Saxia), którzy zajmowali się głównie prowadzeniem szpitali³⁷¹. Jedyne na terenie diecezji klasztor i szpital tego zakonu ufundowała w roku 1395 Jadwiga, żona wojewody sandomierskiego Ottona z Pilczy, przekazując na jego utrzymanie połowę dochodów z 2 zapisanych konwentowi krakowskiemu duchaków swoich wiosek Rżana i Wolica³⁷². Konwent i szpital został zniesiony w 2. połowie XVI stulecia w okresie reformacji prawdopodobnie przez właściciela miasta Krzysztofa Pileckiego³⁷³.

³⁶⁵ *Zbiór Dokumentów Małopolskich* (dalej: ZDM), cz. V, nr 1238 (Przeworsk, 14 IX 1411 roku); S. Nakielski, *Miechovia sive Promptuarium antiquitatum Monasterii Miechoviensis*, Cracoviae 1646, s. 385-386.

³⁶⁶ ZDM, cz. 7, nr 1638 (Biecz, 4 XI 1400 roku).

³⁶⁷ Trajdos, *Miechowici na ziemi przemyskiej*, s. 67-68.

³⁶⁸ M. Tobiasz, *Bożogrobcy w Miechowie*, NP, 17 (1963) s. 56; S. Nakielski, *Miechovia sive promptuarium*, s. 359-360.

³⁶⁹ Tobiasz, *Bożogrobcy w Miechowie*, s. 56.

³⁷⁰ Nakielski, *Miechovia sive promptuarium*, s. 711-712. Gniewczyna nie była formalnie inkorporowana do prepozytury miechowskiej, stąd też w roku 1717 odjęta została miechowitom, otrzymując proboszcza spośród księży diecezjalnych.

³⁷¹ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: KP, t. 1, s. 445; K. Antosiewicz, *Zakon Ducha Św. de Saxia w Polsce średniowiecznej*, NP, 23 (1966) s. 192-198. Zakon, założony w południowej Francji przez Gwidona z Montpellier, zajmował się uświęceniem członków, oraz szeroko pojętą opieką nad chorymi, biednymi, bezdomnymi, ciężarnymi oraz porzuconymi dziećmi.

³⁷² *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936, nr 15, s. 14-15 (Kraków 1395).

³⁷³ T. Śliwa, *Reformacja protestancka wśród świeckich w diecezji przemyskiej w połowie XVI wieku*, KDP, 60 (1974) s. 25, przyp. 44.

Jezuici (Towarzystwo Jezusowe) założyli w diecezji łącznie 5 domów. Pierwszy z nich ufundowała w Jarosławiu w roku 1571 Zofia z Odrowążów, wdowa po Janie Tarnowskim, kasztelanie wojnickim. Jej kosztem powstał klasztor a także kościół św. Jana Chrzciciela (wzniesiony w latach 1582-1597). Jezuici przybyli do Jarosławia w roku 1573, gdzie też utworzyli kolegium³⁷⁴. Już w roku 1575 otworzyli pierwsze szkoły dla młodzieży, w których przy końcu XVI stulecia uczyło się przeszło 600 uczniów³⁷⁵. W roku 1629 jezuici uzyskali w Jarosławiu drugi klasztor, kiedy to Anna z Kostków Ostrogska przekazała im w roku 1629, za zgodą bpa Adama Nowodworskiego, pielgrzymkowy kościół Maryi Panny Bolesnej, celem zapewnienia opieki nad przybywającymi tu pielgrzymami (figura MB Bolesnej koronowana w 1755)³⁷⁶. Córka fundatorki, Anna wdowa po Karolu Chodkiewiczu, powiększyła wkrótce jego uposażenie, dzięki czemu jezuici mogli tu otworzyć kolegium (dom III probacji)³⁷⁷.

Do Przemysła jezuitów sprowadził w roku 1611 bp Stanisław Sieciński (1609-19), osiedlając ich przy starym kościele św. Piotra. Podstawy materialne stworzył im bp Sieciński oraz starosta przemyski i wojewoda bełski Adam Stadnicki. Budowę nowego kościoła św. Ignacego Loyoli rozpoczęli jezuici w roku 1627 kosztem głównie kasztelanowej Anny z Tyrawskich Ulińskiej. W roku 1654 jezuici otwarli w Przemysłu szkołę dla młodzieży a w 1658 kolegium. Prowadzili także kurs kazuistyki dla kleryków³⁷⁸.

Do Krosna sprowadził jezuitów w roku 1613 Piotr Bał, podkomorzy sanocki (nawrócony przez jezuitów z kalwinizmu w Ingolstadt), który wraz z Andrzejem Bobołą, podkomorzym koronnym wybudował dla nich klasztor. Natomiast kościół Niepokalanego Poczęcia NMP wraz z kolegium i szkołami wybudował dla nich Stanisław Zaremba, sędzia ziemski sandomierski († 1685). Ponadto w roku 1759 bp Wacław H. Sierakowski inkorporował do krośnieńskiego kolegium jezuitów parafię w Zarszynie. Kolegium dla młodzieży uruchomili jezuici w tym mieście w roku 1639³⁷⁹. Do Sambora sprowadził jezuitów w roku 1698 Marcin Chomętowski wojewoda braclawski i jego żona Anna. Jezuici utworzyli tu początkowo misję, od roku 1702 rezydencję, zaś od 1764 kolegium. Od 1702 prowadzili szkołę z klasami gramatyki i poetyki, od 1704 kurs teologii moralnej dla kleryków przemyskich, zaś od 1712 retoryki. Zapis Stanisława Chomętowskiego, syna fundatora, umożliwił wybudowanie w latach 1709-51 rezydencji i szkoły, oraz kościoła św. Stanisława Kostki³⁸⁰. Oprócz wymienionych domów jezuici

³⁷⁴ Leń, *Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu 1573-1773*, s. 8-147.

³⁷⁵ Tamże, s. 115-147; Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1, cz. 1, Lwów-Kraków 1900, s. 212-215; K. Gottfried, *Jezuici w Jarosławiu*, Jarosław 1933, s. 4n.

³⁷⁶ Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej*, s. 144-145.

³⁷⁷ Kłoczowski, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 39-40.

³⁷⁸ Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 3, s. 1035-1041.

³⁷⁹ Tamże, s. 1114-1129; *Schematismus universi cleri dioecesis rit. lat. premisliensis pro anno Domini 1900*, Premisliae 1899, s. 130.

³⁸⁰ Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 3, s. 1622-1628.

otwarli w Turce stację misyjną wraz z kościołem, ufundowaną w roku 1731 przez Antoniego Kalinowskiego dla kolegium samborskiego³⁸¹. Kasata jezuitów dokonana w roku 1773 przerwała owocną działalność tego zakonu w diecezji.

Pijarzy (Zakon Kleryków Regularnych Ubogich MB Szkół Publicznych) posiadali w diecezji 1 klasztor. Do Rzeszowa pijarów sprowadził w roku 1656 Jerzy Sebastian Lubomirski, późniejszy marszałek wielki i hetman koronny, osadzając ich w klasztorze przy kościele św. Jana Chrzciciela, zbudowanym w latach 1642-46 z fundacji Pudencjany z Ligęzów Ostrogskiej dla siostr bernardynek prowincji ruskiej³⁸². Pijarzy już w roku 1658 otworzyli w Rzeszowie stojące na wysokim poziomie kolegium szkolne dla młodzieży, stanowiące silną konkurencję dla szkół jezuickich.

Misjonarze (Zgromadzenie Księży Misjonarzy św. Wincentego á Paulo) otworzyli w diecezji przemyskiej 3 klasztory. Do Przemyśla sprowadził misjonarzy w roku 1687 bp Jan S. Zbąski, powierzając im prowadzenie Seminarium Duchownego dla kleryków. Fundatorem domu misjonarzy w Brzozowie był bp W.H. Sierakowski, który sprowadził ich tu w roku 1745 i osadził przy kościele kolegiackim, z zadaniem dawania rekolekcji księżom, oraz prowadzenia w okresie letnim misji dla ludu, zaś od roku 1760 również prowadzenia w tym miasteczku Seminarium Duchownego dla 6 alumnów³⁸³.

Klasztor misjonarzy w Samborze przy parafii św. Jana Chrzciciela został zorganizowany w roku 1743 (misjonarze pracowali w tym mieście od czasu zarazy w roku 1705, podczas której zmarło kilku księży diecezjalnych). Misjonarze opuścili ostatecznie Sambor i diecezję przemyską w roku 1786³⁸⁴.

Bonifratrzy (Zakon Szpitalny św. Jana Bożego) założyli w diecezji przemyskiej 1 dom. Sprowadził ich do Przemyśla pisarz ziemski przemyski Piotr Paweł Mniszek, który zakupił plac i wybudował na nim kościół św. Apostołów Piotra i Pawła, oraz klasztor ze szpitalem na 12 chorych. Fundację zatwierdził w roku 1678 późniejszy sufragan przemyski Jan Dębski³⁸⁵.

Paulinów (Zakon Świątego Pawła Pierwszego Pustelnika) sprowadził do Starej Wsi koło Brzozowa w roku 1728 bp Aleksander Antoni Fredro, osadzając ich przy kościele pielgrzymkowym Narodzenia NMP. W latach 1730-1760 wzniesiony został z fundacji bpa Fredry i prepozyta brzozowskiego Franciszka Goźlińskiego murowany klasztor wraz z kościołem, który w roku 1760 konsekrował bp W. H. Sierakowski pod pierwotnym wezwaniem³⁸⁶.

³⁸¹ K u c z e r a, *Samborszczyzna*, t. 1, s. 386.

³⁸² J. Ś w i e b o d a, *Collegium Ressoviense w życiu Polaków 1658-1983*, Rzeszów 1983, s. 126; J. B u b a, *Pijarzy w Polsce*, NP, 15 (1962) s. 14, 34.

³⁸³ S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 450-451.

³⁸⁴ K o c h o w s k i, *Historia seminarium duchownego*, s. 149-50.

³⁸⁵ S a r n a, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 371; K ł o c z o w s k i, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 48 (autor podaje rok 1665 jako datę założenia domu).

³⁸⁶ K w o l e k, *Fredro Aleksander Antoni*, s. 104-105.

2. Klasztory żeńskie

Do roku 1772 powstało na terenie diecezji zaledwie 5 klasztorów żeńskich, należących do 4 zakonów. Najwcześniej pojawiły się tu dominikanki (Mniszki Zakonu Kaznodziejskiego), które tworzyły początkowo grupę terejarek żyjących razem przy klasztorze dominikanów w Przemyślu. Dopiero w roku 1590 zatwierdził konwent bp Wawrzyniec Goślicki. Konwent ten w roku 1606 przyjął klauzurę³⁸⁷. Nowo erygowany klasztor oparł swój byt na dochodach folwarku zakupionego w roku 1591 za zgodą króla Zygmunta III³⁸⁸.

Benedyktynki (Mniszki Zakonu Świętego Benedykta) należące do kongregacji chełmińskiej Magdaleny Mortęskiej sprowadziła w roku 1611 do Jarosławia Anna Kosteczanka, wdowa po Aleksandrze księciu Ostrogskim, gdzie hojnie je udotowała. W latach 1615-1624 wzniosła dla nich okazały inkastelowany klasztor z barokowym kościołem św. Mikołaja i św. Stanisława BM³⁸⁹. Drugi w diecezji klasztor tego zakonu powstał w roku 1618 w Przemyślu, początkowo jako filia klasztoru jarosławskiego (do 1694). Jego fundatorem był ks. Maciej Wołkowicz, mansjonarz katedralny, który w roku 1616 wznosił klasztor wraz z kościołem Trójcy Św. Drugim fundatorem przemyskich benedyktynek był Franciszek Salezy Potocki, wojewoda kijowski, dzięki któremu w latach 1768-1777 wzniesiono nowy kościół i rozbudowano klasztor. Przy klasztorze aż do II wojny benedyktyнки prowadziły szkoły dla dziewcząt³⁹⁰.

Fundacja klasztoru samborskiego brygidek (Zakon Najświętszego Zbawiciela Świętej Brygidy), reguły św. Salwatora i św. Augustyna reformy lubelskiej była dziełem zbiorowym. Brygidki przybyły do Sambora z Lublina w roku 1611, gdzie otrzymały drewniany klasztor wraz z kościołem Ducha Św., wybudowany staraniem Szczęsnej Bukowskiej i Jadwigi Mniszchowej, wojewodziny sandomierskiej. Klasztor otrzymał bogate uposażenie, na które składały się kapitały ofiarowane przez Mikołaja Daniłowicza, podskarbiego koronnego i jego córkę Urszulę – pierwszą ksieni opactwa, oraz wieś Brześciany. Murowany konwent i kościół wzniesiony został w latach 1717-1719 kosztem sum posagowych zakonnic, a po spaleniu w 1719 od pioruna odbudowany i konsekrowany pod dawnym wezwaniem³⁹¹.

³⁸⁷ E. Janicka-Olczakowa, *Żeński ruch dominikański w Polsce w XVII-XX wieku*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 1, Warszawa 1975, s. 160-162; B o r c z, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 364.

³⁸⁸ Barącz, *Archiwum OO. Dominikanów w Jarosławiu*, s. 84.

³⁸⁹ I. Rychlik, *Kościół i klasztor PP. Benedyktynek w Jarosławiu*, Jarosław 1903; M a k a r a, *Dzieje parafii jarosławskiej*, s. 116-118.

³⁹⁰ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. łac.*, t. 1, s. 246, t. 2, s. 386.

³⁹¹ AAPrz., sygn. 177 (wizytacja klasztoru brygidek przeprowadzona w roku 1758); E. Janicka-Olczakowa, *Zakony żeńskie w Polsce*, w: KP, t. 2, s. 749-750; K u c z e r a, *Samborszczyzna*, t. 1, s. 383-384. Tenże autor podaje jako datę fundacji klasztoru rok 1621.

Pierwszy na terenie diecezji klasztor sióstr miłosierdzia – zwanych szarytkami (Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego á Paulo), ufundował w Brzozowie w roku 1760 bp W.H. Sierakowski. Siostry, w liczbie 3, miały zajmować się wychowywaniem i kształceniem dziewcząt, oraz pielęgnacją chorych. Fundacja ta nie doszła do skutku³⁹².

Sukcesem natomiast zakończyła się fundacja szarytek w Przeworsku, dokąd sprowadził je w roku 1781 Antoni Lubomirski, wojewoda i kasztelan krakowski, wraz z żoną Zofią z Krasińskich. Fundatorzy ofiarowali na rzecz tworzonego konwentu uposażenie przeworskiego szpitala Św. Ducha, oraz wzniesli zabudowania klasztorne i szpitalne, wraz z kościołem MB Śnieżnej³⁹³.

Zakony, zwłaszcza męskie, odgrywały ważną rolę w życiu religijnym diecezji, zważywszy, że w roku 1772 we wszystkich klasztorach męskich (46) na terenie diecezji przebywało blisko 600 zakonników, w tym ponad 400 kapłanów (404)³⁹⁴. W roku 1772 w rękach zakonów znajdowało się 14 parafii, 1 filia, oraz 2 kapelanie. I tak bożogrobcy prowadzili parafie: Przeworsk, Leżajsk, Giedlarowa, Rudołowice, Tuligłowy, Urzejowice, dominikanie: Cieszanów, misjonarze: Dydnia, Sambor i Strzałkowie /filia Sambora/, franciszkanie: Kalwaria Paclawska, karmelici trzewickowi: Sąsiadowice i Skole, jezuiti: Zarszyn a także kapelanie w Radawie³⁹⁵, oraz Turce³⁹⁶. Wobec niedoboru księży diecezjalnych często praktykowano zatrudnianie zakonników na stanowiskach wikariuszów w parafiach.

Przy klasztorach na terenie diecezji funkcjonowały znane sanktuaria, przeważnie z koronowanymi obrazami Matki Bożej, np.: Kalwaria Paclawska – franciszkanie, Borek Stary – dominikanie, Leżajsk – bożogrobcy i bernardyni, Przeworsk – bożogrobcy /kult Grobu Chrystusowego/, Przemyśl – dominikanie i franciszkanie, Stara Wieś – paulini, Rzeszów – bernardyni, Jarosław – jezuiti, Sąsiadowice – karmelici trzewickowi. Największy zasięg oddziaływania miała Kalwaria z sanktuarium Męki Pańskiej, fundowana latach 1666-1668 w Paclawiu w pobliżu Przemyśla przez Andrzeja Maksymiliana Fredrę, przekazana w opiekę franciszkanom konwentualnym, ściągająca rokrocznie na kilkudniowe odpusty wielotysięczne rzesze pielgrzymów z diecezji i spoza jej granic³⁹⁷.

W okresie potrydenckim wielką rolę w odrodzeniu i formowaniu religijności szerokich rzesz wiernych odegrały prowadzone przez zakonników misje i rekolekcje parafialne. Klasztory, zwłaszcza dominikańskie, posiadały odpowied-

³⁹² Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 2, s. 451; J. Rąb, *Kościelne dzieje Brzozowa*, NP, 43 (1975) s. 303.

³⁹³ Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 1, s. 246. Fundację klasztoru i szpitala zatwierdził sufragan przemyski bp Michał R. Sierakowski dokumentem wystawionym w Przemyślu 6 X 1781 roku

³⁹⁴ Kłoczowski, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 53.

³⁹⁵ Parafia erygowana po 1773.

³⁹⁶ Parafia erygowana w 1773.

³⁹⁷ Barcik, *Kalwaria Paclawska*, s. 110-19.

nio przygotowanych kaznodziejów, oddziaływających silnie poprzez kazania na religijność wiernych. Ponadto przy kościołach klasztornych kultywowano właściwe dla duchowości danego zakonu formy duszpasterskie, prowadzono bractwa, trzecie zakony, sodalicje, itp.

Zakony miały swój wkład na polu szkolnictwa. Kolegia przyklasztorne kształciły dość dużą liczbę młodzieży męskiej, spośród której rekrutowało się wielu księży diecezjalnych. I tak jezuici w latach 1568-1614 założyli 3 szkoły dla młodzieży: w Jarosławiu, Przemyślu i w Krośnie. W roku 1658 dołączyło do nich kolegium pijarów w Rzeszowie, zaś w roku 1697/98 czwarte kolegium jezuickie w Samborze³⁹⁸. Natomiast szkoły dla dziewcząt prowadziły brygidki w Samborze i benedyktynki w Jarosławiu i Przemyślu.

3. Zakony i zgromadzenia zakonne w XIX i XX w.

Wraz z I rozbiorem Polski nastąpiła radykalna zmiana w sytuacji zakonów na tym terenie. Dekrety władz austriackich z lat 1774-1777 wyłączyły klasztory z prowincji polskich, oraz zniosły egzempcję zakonów podporządkowując je biskupom. Zniesienie jezuitów w roku 1773 pociągnęło za sobą zamknięcie 5 klasztorów tego zakonu w diecezji przemyskiej (Jarosław – 2 kolegia, Krosno, Przemyśl i Sambor), w których mieszkało łącznie 115 osób (w tym 73 kapłanów)³⁹⁹. W pierwszych latach po I rozbiore Polski przejściowo wzrosła w diecezji liczba klasztorów, a to w następstwie zmiany granic państwowych i przyłączenia do diecezji przemyskiej w roku 1782 okręgu zamojskiego i żółkiewskiego z diecezji chełmskiej, gdzie funkcjonowało 17 klasztorów i rezydencji męskich z 256 zakonnikami i 2 żeńskie z 37 zakonnkami⁴⁰⁰. Jednakże już wkrótce nastąpił gwałtowny spadek ich liczby w wyniku przeprowadzonych przez władze austriackie w latach 1782-1795 kasat klasztorów w całym państwie. W pierwszym rządzie zlikwidowane zostały klasztory kontemplacyjne a to na mocy dekretu nadwornego z 12 stycznia 1782 roku⁴⁰¹. W następnych latach przyszła kolej na pozostałe. Jeszcze w roku 1782 zniesiony został klasztor brygidek w Samborze, w 1783 trynitarzy w Tomaszowie, w 1784 paulinów w Starej Wsi, karmelitów bosych w Przemyślu, dominikanów obserwantów w Sieniawie, w 1786 misjonarzy w Przemyślu, Brzozowie i Samborze, dominikanów w Przemyślu, w 1787 reformatów w Rzeszowie, w 1788 dominikanów w Samborze, w 1789 karmelitów

³⁹⁸ K ł o c z o w s k i, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 60-62.

³⁹⁹ E. J a b ł o Ń s k a - D e p t u ł a, *Zakony diecezji przemyskiej od pierwszego rozbioru do 1938 roku*, NP, 46 (1976) s. 209.

⁴⁰⁰ K u m o r, *Granice*, ABMK, 20 (1970) s. 322, 329. Część tych terenów utraciła diecezja w roku 1809 na rzecz Księstwa Warszawskiego. Funkcjonowało tu wówczas już tylko 7 klasztorów.

⁴⁰¹ Dekret nadworny z 11 marca 1783 roku znosił zależność klasztorów od prowincjałów zakonnych a na ich miejsce zaprowadzał komisarzy biskupich, wybieranych spośród zakonników. P. G a c h, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984.

trzewickowych w Husakowie, itd.⁴⁰² Spośród 41 klasztorów męskich i 4 żeńskich, jakie istniały jeszcze w diecezji po zniesieniu jezuitów, w okresie kasat józefińskich zlikwidowano 24 klasztory męskie i 3 żeńskie⁴⁰³.

Po kasatach z przełomu XVIII i XIX stulecia i ustabilizowaniu się na początku lat 20. XIX stulecia granic diecezji przemyskiej, liczba klasztorów na jej obszarze spadła do 27 (24 męskie i 3 żeńskie) w roku 1829⁴⁰⁴. Należały one wówczas do 8 zakonów męskich i 2 żeńskich. Bożogrobcy posiadali tu 2 konwenty (Przeworsk i Leżajsk), dominikanie 4 (Jarosław⁴⁰⁵, Dzików, Borek⁴⁰⁶ i Wielkie Oczy⁴⁰⁷), karmelici trzewickowi 1 (Sąsiadowice), franciszkanie konwentualni 4 (Przemyśl, Sanok, Kalwaria Pałacowska i Krosno), bernardyni 5 (Leżajsk, Rzeszów, Sambor /przy parafii/, Dukła i Przeworsk), reformaci 4 (Przemyśl, Biecz, Jarosław i Sądowa Wisznia), kapucyni 3 (Krosno, Sędziszów i Rozwadów), jezuita 1 kolegium (Stara Wieś)⁴⁰⁸. Ponadto 1 konwent posiadały benedyktynki (Przemyśl), oraz 2 klasztory siostry miłosierdzia (Przeworsk i Moszczany⁴⁰⁹).

Największy kryzys dotknął zakony na terenie diecezji w latach 40. XIX stulecia, jednakże już od lat 60. XIX wieku rozpoczął się proces ich odrodzenia. Pojawiły się wówczas nowe zakony i zgromadzenia żeńskie czynne. Na terenie diecezji w Wielowski k. Tarnobrzega założone zostają w roku 1861 przez Kolumbę Białecką dominikanki (Zgromadzenie Sióstr św. Dominika), których celem była pomoc w duszpasterstwie parafialnym i katechizacja dzieci⁴¹⁰. W roku 1860 powstała w Łące pierwsza placówka (sierociniec) sióstr Opatrzności (Zgromadzenie Sióstr Opatrzności Bożej), fundacji Zofii z Potockich Dietrichstein. W roku 1861 służebniczki (Zgromadzenie Sióstr Służebniczek Bogarodzicy Dziewicy Niepokalanie Poczętej) z Wielkopolski objęły placówkę w Łańcucie, w 1870 felicjanki (Zgromadzenie Sióstr św. Feliksa z Kantalicjo) osiedliły się w Przemyślu, w 1875 niepokalanki (Zgromadzenie Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny) w Jarosławiu, w 1877 boromeuszki (Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Karola Boromeusza) w Łańcucie, w 1883 redemptoryści (Zgromadzenie Najświętszego Odkupiciela) w Mościskach w dawnym klasztorze poddominikańskim, w 1884 karmelitanki bose (Mniszki Bose Zakonu NMP z Góry Karmel) w Przemyślu, w 1889 siostry św. Józefa (Zgromadzenie Sióstr św. Józefa)

⁴⁰² Sarna, *Biskupi przemyscy obrz. lac.*, t. 1, s. 503, 514.

⁴⁰³ Jabłońska-Deptuła, *Zakony diecezji przemyskiej od pierwszego rozbioru do 1938 roku*, s. 210-11.

⁴⁰⁴ *Catalogus universi cleri dioecesis premisliensis tum saecularis tum regularis anno salutis 1829*, Premisliae 1829, s. 85-92.

⁴⁰⁵ Dominikanie w 1777 roku otrzymali klasztor po zniesionych w 1773 jezuitach.

⁴⁰⁶ W tym czasie czasowo opuszczony ze względu na brak zakonników.

⁴⁰⁷ Klasztor po zniesionych dominikanach obserwantach.

⁴⁰⁸ Bp Antoni Gofaszewski przekazał w roku 1821 popauliński kościół z klasztorem w Starej Wsi jezuitom wypędzonym rok wcześniej z Rosji (przywróconym w Kościele w roku 1814).

⁴⁰⁹ Dom w sióstr miłosierdzia Moszczanach k. Jarosławia ufundowała w roku 1829 Maria z Czartoryskich de Würtemberg.

⁴¹⁰ Kanonicznie erygował zgromadzenie w roku 1868 bp Antoni Manastyrski.

w Przemyślu, w 1895 siostry Rodziny Maryi (Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi) w Łomnej k. Turki, w 1896 serafitki (Zgromadzenie Córek MB Bolesnej) w Przemyślu (szpital), w 1902 w Jaśliskach sercanki (Zgromadzenie Służebnic Najświętszego Serca Jezusowego), założone w roku 1894 przez błogosławionego bpa Józefa S. Pelczara, w 1903 wizytki (Zakon Nawiedzenie NMP) w Jaśle, oraz albertynki (Zgromadzenie Sióstr Albertynek Posługujących Ubogim) w Jarosławiu i bracia albertyni (Zgromadzenie Braci Albertynów Posługujących Ubogim) w Przemyślu, w 1907 salezjanie (Towarzystwo św. Franciszka Salezego) i albertynki w Przemyślu, w 1911 saletyni (Zgromadzenie Misjonarzy MB z La Salette) w Dembowcu, w 1928 nazaretanki (Zgromadzenie Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu) w Komańczy, w 1932 klawerianki (Zgromadzenie Sióstr Misjonek św. Piotra Klawera) w Krośnie i prezentki (Zgromadzenie Panien Ofiarowania NMP) w Ujazdach k. Dynowa, w 1937 sercanie (Zgromadzenie Księży Najświętszego Serca Jezusowego) w Felsztynie i duchaczki (Zgromadzenie Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego de Saxia) w Leżajsku.

W Miejscu (Piastowym) koło Krosna kapłan diecezji przemyskiej ks. Bronisław Markiewicz, założył dwa zgromadzenia zajmujące się wychowaniem dzieci i młodzieży: w roku 1898 zgromadzenie michalitów (Zgromadzenie św. Michała Archaniola) – erygowane kanonicznie w roku 1921, zaś w roku 1897 zgromadzenie sióstr michalitek (Zgromadzenie Sióstr św. Michała Archaniola) – erygowane kanonicznie w roku 1928. W 1883 roku jezuita otworzył w Chyrowie-Bąkowicach słynne kolegium dla młodzieży męskiej. Natomiast reformacji prowadzili w Przemyślu w latach 1846-1872 specjalną szkołę dla głuchoniemych chłopców.

W roku 1939 w diecezji funkcjonowały 33 klasztory męskie należące do 13 zakonów męskich (147 kapłanów, 175 braci, 94 kleryków i nowicjuszy), oraz 184 domy żeńskie, należących do 21 zakonów (ok. 1250 sióstr⁴¹¹). W latach II wojny światowej zakony włączyły się czynnie w pomoc charytatywną dla najuboższych, w wielu domach przechowywano dzieci żydowskie. Zakony męskie brały też udział w tajnym nauczaniu i pomocy dla podziemia niepodległościowego⁴¹².

W roku 1990 było na terenie diecezji 42 klasztory męskie, należące do 17 zakonów i zgromadzeń (235 kapłanów i 70 braci). W tym samym czasie istniało tu 171 klasztorów żeńskich, należących do 27 zgromadzeń (1413 sióstr)⁴¹³. Obecnie (po wprowadzeniu w roku 1993 nowych podziałów diecezji) w obrębie archidiecezji przemyskiej funkcjonuje 31 domów należących do 13 zakonów i zgromadzeń męskich, oraz 119 placówek należących do 28 zgromadzeń żeńskich⁴¹⁴.

⁴¹¹ *Schematyzm diecezji przemyskiej ob. lac. na rok 1938*, s. 186-207.

⁴¹² *Diecezja przemyska w latach 1939-1945*, t. 3: *Zakony*, red. J. Draus, J. Musiał, Przemyśl 1990.

⁴¹³ *Schematyzm diecezji przemyskiej 1990*, Przemyśl 1991, s. 352-62.

⁴¹⁴ *Rocznik archidiecezji przemyskiej 2002*, s. 627-640.